प्रवेश सं० ४८९०१

विषय: वेद:

क्रम सं० ——

नाम पारस्करगृह्यसूत्रभाष्यम् ([illegible])

ग्रन्थकार [illegible]

पत्र सं० १-५४, ५५-६२.

श्लोक सं० ——

अक्षर सं० (पंक्ती) ४५.

पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

आकार: ११" × ४.७"

लिपि: दे. ना.

आधार: प.

वि० विवरणम् ——

पी० एस० यू० पी०—९३ एस० सी० ई०—१६५१—५०,०००

001817

[illegible]

[illegible]

ॐनमःश्रीगणेशाय॥चूडाकरणमाह॥सांवत्सरिकस्यचूडाकरणं॥संवत्सरोजातोयस्यसःसां
वत्सरिकः॥तस्यबालकस्यचूडाकरणं॥चूडाकरणमस्यकर्मकुर्यादितिशेषः॥चूडाकरण
मितिवक्ष्यमाणसंस्कारकर्मणोनामधेयं॥तृतीयेचाप्रतिहते।अथवातृतीयेसंवत्सरेअ
प्रतिहतेअर्वाक्तस्मात्चूडाकरणंकुर्यात्॥षोडशवर्षस्यकेशांतः॥केशांतइतिसंस्कार
कर्मनामधेयं॥षोडशवर्षाण्यतीतानियस्यसःषोडशवर्षः॥तस्यपुरुषस्यकेशांताख्यःसंस्का
रःस्यात्।अयंचानियतकालएवअतोविवाहिताविवाहितयोर्भवतीतिजयरामः।अत्रकारि
कायां॥केशांतःषोडशेवर्षेब्राह्मणस्यविधीयते।राजन्यबंधोर्द्वाविंशेवैश्यस्यद्व्यधिकेत
तःइतिकर्मणस्तुल्यत्वात्केशांतकथनमत्रभगवताकृतं॥॥यथामंगलंवासर्वेषां॥
अथवायथामंगलंवायथाकुलाचारंचूडाकरणंकार्यं॥यस्यकुलेसांवत्सरिकस्य
कुमारस्यचूडाकरणंकुर्वंतितस्यसांवत्सरिकस्यचूडाकरणं॥यस्यकुलेतृतीयेब्देकुर्वंतित
स्यतृतीयेअपूर्णेकार्यमितिव्यवस्था।यस्यकुलेनियमोनास्तितस्यविकल्पः।यथा

मंगलशब्देनकेचित्कालांतरंकल्पयंति॥अत्रसर्वसंतरोक्तमुच्यते।नारदः॥जन्मनस्तृत
२॥ तीयेब्देश्रेष्ठमिष्टंतिपंडिताः॥पंचमेसप्तमेवापिस्त्रियःपुंसोपिवासमे॥प्रयोगपारिजा
ते।आद्येब्देकुर्वंतेकेचित्पंचमेब्देद्वितीयके।उपनीत्यासहैवेतिविकल्पाःकुलधर्मतः॥
कारिकायां॥सौम्यायनेस्युदगयनेशुक्लपक्षेविशेषतः॥इतिबृहस्पतिः॥शुक्लपक्षेशुभःप्रोक्तः
कृष्णपक्षेशुभेनरत॥अशुभांत्यत्रिभागस्यात्कृष्णपक्षेनिराकृते।कारिकायां॥अश्विनी
श्रवणस्वातिचित्रापुष्यपुनर्वसु॥उधनिष्ठारेवतीज्येष्ठामृगहस्तेषुकारयेत॥तिथिंप्र
तिपदंरिक्तांपातंविष्टिंविवर्जयेत॥वारांकुजेशरादित्यभौमानांरात्रिमेवच॥बृहस्प
तिः॥पापग्रहाणांवारेषुविप्राणांशुभदंरवेः॥क्षत्रियाणांक्षमासूनोविट्शूद्राणांश
नेःशुभं॥वसिष्ठः॥द्वित्रिपंचसप्तम्यांवाएकादश्यांतथैवच॥दशम्यांचत्रयोदश्यांकार्यंक्षौ
रंविजानता॥गेयांतरे॥षष्ठ्यष्टमीचतुर्थीचनवमीचचतुर्दशी।द्वादशीदर्शपूर्णेदुप्रतिप
च्चैवनिंदिताः॥इति।सर्वेषामितिसर्वेषांवर्णानामित्यर्थः॥मदैयत्नमाप्येतुयत्नस्यया॥ ॥२॥

दशब्राह्मणभोजनेमंगलबुद्धिः॥सताद्दशब्राह्मणभोजनंकृत्वाचूडाकरणंकुर्यादितिसूत्रयोजितं।चूडाकर्मणि
कालोभिहितः।कर्माह॥ ॥ब्राह्मणान्भोजयित्वामाताकुमारमादायाप्लाव्याहतेवाससीपरिधाप्यांकआध्या
यपश्चादग्नेरुपविशति॥आभ्युदयिकश्राद्धब्राह्मणभोजनव्यतिरिक्तान्त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयित्वामा
ताकुमारजननीकुमारंस्वपुत्रंआदायगृहीत्वाआप्लाव्यस्नापयित्वाअहतेनवेयंत्रमुंसकृद्धौते
वाससीवस्त्रेपरिधाप्यापरिहितेकारयित्वाअंकआधायतेकुमारंअंकेस्वउत्संगेस्थापयित्वाअग्ने
ःपश्चादुपविशति॥पितेतिकस्मैमात्रोपलक्षणंदोषमाहगर्गः॥विवाहोव्रतबंधश्चमातायदिरजस्व
लातदामृत्युमवाप्नोतिपंचदिवसंविनेति॥अन्यसुमुहूर्तालाभेतुवाक्यावसरे॥अलाभेसुमुहूर्त
स्यरजोदोषेउपस्थिते॥श्रियंसंपूज्यविधिवत्ततोमंगलमाचरेदिति।कुमारस्यमातरिगर्भिण्यामपिचूडा
करणमकार्यं।तथाचबृहस्पतिः॥गर्भिण्यांमातरिशिशोःक्षौरंकर्मनकारयेत॥व्रतामिबेकेप्यवस्था
त्कालोवेदव्रतेष्वपि।मदनरत्ने॥पुत्रचूडाकृतोमातायदिसागर्भिणीभवेत॥शस्त्रेणमृत्युमाप्नोतितस्मात्क्षौरं
विवर्जयेत॥एतदपवादोनपितत्रैव॥स्नेनोमातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत।पंचमाब्दागतोर्द्ध्वं
गर्भिण्यामपिकारयेत॥सहोपनीत्याकुर्याच्चेत्तदादोषोनविद्यते॥गर्भेमातुःकुमारस्यनकुर्याच्चौलक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्मसु॥ पंचमासादधः कुर्यात् तदूर्ध्वं न कारयेत्॥ पंचमासात् तदूर्ध्वं तु मातुर्गर्भस्य जायते॥ मस्तुरिति तत्रैवोक्तं
कुमारस्य ज्वरोत्पत्तौ न कार्यमित्याह गर्गः॥ ज्वरस्योत्सादने यस्य लग्नं तस्य न कारयेत्॥ दोषनिर्गमात्
पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत्॥ लग्नमिति सर्वमंगलोपलक्षणं॥ अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते
॥२३॥ शीतास्वप्सूष्णा आसिंचत्युष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशश्मश्रु इति च केशांते॥ ब्राह्मणा अ
न्वारब्धे आघारादि स्विष्टकृदंता आज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनांते शीतास्वप्सु एवमुपकल्पिते केशश्मश्रु
वपेति मंत्रे विशेषः॥ कुमारेणान्वारंभः कार्य इति मतेऽयं तु मते विशेषः॥ मंत्रार्थः॥ रविकिरणसंबंधाद
न्तर्गतज्योषावापोष्णस्त्वं॥ हे वायो त्वमुष्णोदकेन गहि तेन कुमारस्य शिरः प्लवनाय एहि॥ हे अदिते देव
मातः केशान्लक्षीकृत्य केशार्द्रीकरणार्थं शीतोदकमध्ये उष्णोदकं च क्षिपति॥ अनेकार्था उक्ताः॥ अथा
त्र नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा प्रास्यति॥ अथ उष्णोदकसेकानंतरं अत्र प्रकृतोदकेन नवनीतस्य
पिंडं घृतस्य पिंडं दध्नो वा पिंडं प्रास्यति प्रक्षिपति॥ आसु क्षेप॥ तत आदाय दक्षिणं गोदानमुंदतिस
वित्रा प्रसूता दैव्या आप उंदंतु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसे इति॥ ततस्तस्मात् घृतनवनीतादिनामन्यत ॥२॥
मं पिंडं प्रासनेन कृतं तस्मादुदकात् किंचिदुदकमादाय दक्षिणं गोदानं गविपृथिव्यां दीयते निधीयते स्था

पितृशयनैकालेदीति गोदानं दक्षिणकर्णसमीपवर्ति शिरःप्रदेशांडं इति॥ उंदत क्लेदनेन क्लेदयति॥ आर्द्रं करोति सवित्रे
ति मंत्रेण॥ मंत्रार्थस्तु॥ हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता अनुज्ञाता उत्पादिता आपः दैव्या दिव्या जवाः॥ ते तव तनुं शरी
रं चूडाकरणमंगं उंदंतु॥ क्लेदयंतु॥ किमर्थं॥ तव दीर्घायुत्वाय चीरंजीवनार्थं वर्चसे प्रतापाय॥ त्रेण्या शलल्यादि
नीये कुशतरुणान्यंतर्दधात्योषध इति॥ त्रिषु स्थानेषु शुक्ली श्वेता त्र्येणी शललीसेधा शलाका॥ तया क्लिन्ना केशान्वि
नीय पृथक्कृत्य विरलान्कृत्वा त्रीणि कुशतरुणानि दर्भतरुणान्यंतर्मध्ये दधाति धारयति॥ ओषधे त्रायस्वेति
मंत्रेण॥ शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति प्रवपति॥ ततः कर्त्ता शिवो नामेति मंत्रेण लोहक्षुरं लो
हेन ताम्रेण परिस्कृतमयमेव क्षुरमादाय हस्तेन गृहीत्वा निवर्त्तयामीति मंत्रेण प्रवपति तं क्षुरे कुशतरुणांतर्हिते
षु केशेषु संलागयति स्थापयति॥ अत्र प्रवपतेर्वापति संलागने॥ छेदनार्थत्वे तु उत्तरसूत्रविहितछेदनमनर्थकं स्या
त्॥ शिवइत्यस्यार्थः॥ निवर्त्तयामि सुक्ष्माणि॥ मा विनिमृक्तोपजाशात्॥ आयुष्यं॥ अन्नाद्याय॥ प्रजननाय रायस्पोषाय
॥ धनस्य पुष्ट्यै॥ शोभनतापत्यमवनार्थं॥ शोभनवीर्याय॥ येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्॥
तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदिति सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे॥
येनावपत्सवितेति मंत्रेण सकेशानि केशसहितानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य छित्त्वा रवेउपिस्ता अग्नेरुत्तरतो
येनावपत्सवितेति मंत्रेण ... बलीवर्दगोसंबंधिमये पिंडे गोपुरीषे तानि प्रास्यति प्रक्षिपति॥
ध्रियमाणेऽवस्थाप्यमाने आनडुहे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अत्रगोमयपिंडस्थापनंकार्यं॥ततःकेशान्प्रछिद्यपिंडेप्रासनं।अत्रकेशान्प्रछिद्येतिपाठोदर्शितः॥मंत्रार्थः
॥हेब्रह्माण॥येनक्षुरेणतेजोमयेनसविताप्रयः सोमस्यराज्ञःवरुणस्यचशिरः अवपतत्॥राजसूय
दीक्षायेअमुंडयत्।विद्वान्सर्वेतः॥तेनक्षुरेणास्यशिशोरिदंशिशास्यंवपत॥मुंडयत्॥इदंशिरः
।अस्यकुमारस्यआयुषेहिते।आयुषेआयुष्मानायं सेनावा।यथायंकुमारः जरदष्टिःसैर
॥३॥ णयुःसपर्णमपुरसत॥भयात॥जरामश्नुतेव्याप्नोतिजरदष्टिन्जरद्भावः॥एवंद्वितीयपरंतर्णी
एवमेवोत्तरोस्याद्विवारंतर्णींमंत्रविनाउदनादिगोमयपिंडेनिधानांतमपरंदक्षिणएवगोदानेकर्मकुर्यात्
अत्रेवंपदार्थाः॥उदनं॥केशानांविनद्वानं॥दर्भस्तरणंतर्द्वानं॥क्षुरामिनिधानं॥सकेशानांछेदनं।गोम
य ५ यपिंडेप्रासनं॥इतरयोश्चोदनादि॥इतरपश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोरुदनादिचकारादेवमेवमस्तकमं
त्रणद्विस्तर्णींकर्मकुर्यात्॥तत्रपर्वेपश्चिमगोदानेकर्म।ततउत्तरगोदानेकार्यं॥अथपश्चादथोत्त
रतइतिसत्रकारप्रस्थानाच्च॥प्रोदक्षिणयानुग्रहाच्च।क्षुराद्दानेतुमंत्रेणपुनर्नभवति॥मंत्रेलस ॥२॥
कृत्गृहीतत्वात्॥अथपश्चाच्च्यायुषमिति॥इतरयोश्चोदनाद्येस्तत्तत्रासएवमंत्रोमाभूदि

स्याः।पश्चात्पश्चिमगोदानकर्मणिच्यायुषमितिमंत्रः सकेशानांकुशतरुणानांछेदनंकुर्यात्॥त्रीण्यायुंषिस
माहृतानिबाल्ययौवनस्थविरत्वाइत्येवमेतेषामेवावस्थात्रयव्यापकमायुरस्माकमस्त्वितिमंत्रार्थः॥अथो
त्तरतोयेनभूरिश्चराद्दिवंज्योक्पश्चाद्धिसूर्यंतेनतेवपामिब्रह्मणाजीवातवेजीवनायसुश्लोक्यायस्वस्त्यइति
॥अथोत्तरगोदानकर्मणिसकेशानांकुशतरुणानांयेनभूरिश्चराइतिमंत्रेणछेदनंकुर्यात्॥अन्यत्सर्वंद
क्षिणगोदानवत्कार्यं॥मंत्रार्थः॥स्वयंयेनब्रह्मणामंत्रेणतपसावाचरणशीलोवायुःज्योक्चिरंआकल्प
मिसूर्यः।दिवंद्यां।पश्चात्तामनुसूर्यंतमनुविश्वंचचरतिकिंभूतः।भूरिःप्रचुरः॥तेनब्रह्मणातपसावात
मंत्रितक्षुरेणतेतवशिरोवपामि॥किमर्थंजीवातवेजीवनहेतवेधर्मायर्थंजीवनायायुषे॥सुश्लो
क्यायशोभनयशसे।स्वस्तये॥अविनाशाय॥त्रिःक्षुरेणशिरःप्रदक्षिणंपरिहरतिसमुखंकेशांतेयत्क्षुरे
णमज्जयतासुपेशसावप्तावावपतिकेशांछिंधिशिरोमास्यायुःप्रमोषीर्मुखमितिचकेशांते॥त्रिवा
रंक्षुरभ्रामणेनशिरःमस्तकंपरिहरति॥समुखंकेशांतेमुखसहितेशिरःपरिहरतिकेशांतेक
र्मणि॥मंत्रेपिविशेषः।केशांतेमुखमितिपदंमंत्रेआवयेत्॥यत्क्षुरेणेतिसकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णींशि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यावपतिगोमयेकेशान्निक्षिपति॥किंभूतेन। एनेक्षु
रः परिहरणं। हे क्षुर। यत् यस्मात् क्षुरेणवप्ता मुंडितो आवपति गोमयेकेशान्निक्षिपति॥किंभूतेन। एनेकु
रः परिहरणं। हे क्षुर। यत् यस्मात् क्षुरेणवप्ता मुंडितो। अतोस्यकेशौ छिंधि। अथ खेउ यशिरोमस्तकमीक्षि
मारमज्जयेत। संस्कुर्वता। तथासु पेशसा शोभयता। अतोस्य केशौ छिंधि। अवरवेउ यशिरो मस्तकमी छि
धि। मा सव्रणं कुरु। अस्य मा आयुः प्रमोषीः मा अपहर। ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिता यक्षुरं प्रयछ
स्पृष्ट एवं परिवपति॥ ताभिरेव प्रकृताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः बालकस्यशिरः मस्तकं समुद्य क्लेदयि
ता आईनावमापाद्य उंदतिक्लेदनार्थः॥ तस्य क्षांतत्वादनुनासिकलोपः क्रियते समुद्येतिरूपं॥ नापिता
यक्षुरं प्रयछतिमुंडनार्थं समर्पयति अक्षण्वेस्परिवपतिमंत्रेणाहनापितअक्षण्एवन्क्षुरहितं यथा
स्यादेवं परिवपमुंडय॥ यथामंगलंकेशशेषकरणं॥ क्षुरसमर्पणानंतरं नापितेनवपनेकार्यं। त
त्र केशानां शेषकरणं शिखारक्षणं स्थापनं। यथामंगलं यस्य कुले यथा प्रसिद्धं तस्य तथैव शिखा
स्थापनं कार्यं॥ अत्रकारिकायां॥ केशशेषं ततं कुर्याद्यस्मिन्गोत्रे यथोचितं। वसिष्ठा दक्षिणे भागेउभ
यत्रापि कश्यपाः॥ शिखां कुर्वेत्यांगिरसः शिखाभिः पंचभिर्युताः॥ परितः केशपंक्त्या वा भृगवो मुंडा ॥४॥
श्च भृगवो मताः॥ कुर्वंत्यन्ये शिखामत्र मंगलार्थमिह क्वचित्॥ लौगाक्षिः॥ दक्षिणतः कंबुजव

सिष्ठानां उभयतोत्रिः कश्यपानां मुंडा भृगवं पंचचूडा आंगिरसः॥ वाजसनेयिनामेका मंगलार्थं शिखि
नोन्यइति॥ न छंदूतिरिक्तविषयं॥ मुंडस्यानियताः केशावेषा इति वसिष्ठोक्तेः॥ यत्तु पाद्मे। न शिखीनो
पवीतस्यं नाचरेत्संस्कृतां गिरमिति मुंडस्योपक्रम्योक्तं तद्सच्छूद्रस्येति केचित्॥ विकल्प इति युक्तं॥ ॥
अनुगुप्तमेतं सकेशं गोमयपिंडं निधाय गोष्ठे पल्वले उदके तेवा॥ ततोवपनोत्तरं सर्वान्केशान्
गोमयपिंडे कृत्वा तं गोमयपिंडं वस्त्रादिवेष्टनेन गुप्तमावृत्तं कृत्वा गोष्ठे गवां व्रजे स्थापयेत्॥ अथवा प
ल्वले अल्पोदके सरसि स्थापयेत्॥ उदकांते यत्र कुत्रचिदुदकसमीपे स्थापयेत्॥ आचार्याय वरं ददाति॥ त
तश्चूडाकरणकर्मकर्ता पित्रादिः स्वाचार्याय वरं अभिलषितद्रव्यं ददाति। अभिलषितद्रव्याभावे
चतुः कार्षापणो वर इति भर्तृयाज्ञवल्क्योक्तद्रव्यदानमिति वृद्धाः॥ गां केशांते॥ केशांते कर्मणि केशांतस्य
संस्कारकर्ता स्वाचार्याय गां ददाति संस्कार्यः स्वाचार्येति हरिहरः॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च के
शांते। केशांतकर्मानंतरं केशांतकर्मणायः संस्कृतः संवत्सरं यावद्ब्रह्मचर्यं चरेत्॥ स्त्रीसंभोगं
न कुर्यादित्यर्थः॥ अवपनं च केशांतोत्तरं कालं संस्कृतः संवत्सरं वपनं वर्जयेत्॥ चशब्दः संव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मरणं तु रसार्थः॥ केशान्तकर्मोत्तरं [illegible] च वपनं च यावज्जीवं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेणेति वासुदेवहरिहरगार्ग्याः॥
द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च॥ द्वादशरात्रं वा। षड्रात्रं वा। त्रिरात्रं वा। एते च त्वा
रो विकल्पाः पूर्वपूर्वाशक्त्याः। अत्र स्मरन्ति रोक्तो वपने विधिर्निषेधश्चोच्यते। गंगायां भास्करक्षेत्रे माता
॥५॥ पित्रोर्गुरोर्मृतौ। आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतं। तथा। मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयां॥ तथा वपनं चानुना विनाऽपि तत् कनीयसः॥ तथा प्रयागे वप
नं कुर्यात् गयायां पिण्डपातनम्। स्यादिषु निमित्तेषु वपनं कार्यं। वृथा तु न कार्यं॥ तथा च विष्णुः॥ प्रयागे
तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः। कचानां वपनं कुर्याद्वृथा न विकचो भवेत्॥ इति निषेधेऽपि॥ नीचके
शो विप्रः स्यादिति नीचकेशत्वविधानात् कर्तनादिना नीचत्वं संपादनीयं॥ मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु वि
धीयत इति बृहस्पतिवचनात्॥ भारते। प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयीत समाहितः। उदङ्मुखो वाथवा
त्वात्तथायुर्विन्दते महत्॥ अपरार्के। केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत्॥ दक्षिणे कर्णमारभ्य ध
मार्थे पापसंक्षये। नवेहन्याच संस्कारे शिखाधं तच्छिरो वपेत्॥ यतीनां तु विशेषो निगमे॥ कक्षोपस्थशि
खावर्जं स तु संधिं वापयेदिति॥ ॥ इति श्रीत्रिरत्नचित्रे सोमाद्रूस्थपति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मज ॥५॥

दीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमा कण्डिका॥१॥ अथ पदार्थक्रमः॥ तत्र काले चौलं कार्यं। तत्रा
पि द्वितीयादिवर्षे जन्मतो मुख्यं। गर्भतो गौणं॥ उदगयने शुक्लपक्षे गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्द्धकास्तमयाभावे अक्षये अ
नन्दिके च मासि ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्ततिथिवारलग्नेषु शुभमुहूर्ते दिन एव न तु रात्रौ कार्यं॥ तत्र मातृपूजापूर्व
कमाभ्युदयिकं श्राद्धं॥ कुमारस्य हरिद्रालेपनादिमंगलकरणं॥ ततो ब्राह्मणत्रयभोजनं॥ ततः संकल्पः॥ देश
कालौ स्मृत्वा कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणेन बलायुर्वर्चोभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चूडाकर
णाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्पः॥ ततो बहिः शालायां पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनं॥ ततो माता कु
मारं स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्योत्संगे कृत्वा पश्चादग्नेरुपविशति। ततो वैकल्पिकावधारणं॥ ब्रह्म
णो वपनादि पूर्ववदिध्मावधारणं। घृतपिण्डप्राशनं॥ सकेशगोमयपिण्डस्योदकान्तेऽप्रासनं॥ इध्मावधारणं॥ ततो
ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः॥ नात्र चरुः॥ उपकल्पनीयानि॥ शीतोदकं। उष्णोदकं। नवनीतपिण्डं घृत
पिण्डं दधिपिण्डं नामन्यतमं प्राशनं। अतः प्रभृत्यनेनैवोदकेनोन्दनं कार्यं सर्वत्र। उदकमाहाय दक्षिणतो
दानमुदति सवित्रा प्रसूतेति॥ ततस्त्र्येण्याः शलल्या विनयनं॥ त्रयाणां कुशतरुणानामन्तर्धानमोषधे त्रा
यस्वेति। शिवो नामेति क्षुरादानं॥ निवर्तयामीति कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु क्षुरनिधानं। ततो ये
यस्वेति। शिवो नामेति क्षुरादानं॥ निवर्तयामीति कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु क्षुरनिधानं॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नापस्रवितेति सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिंडे उत्तरतो ध्रियमाणे प्रक्षिपति॥तत
स्तस्मिन्नेव दक्षिणगोदाने एवमेवापरं वारद्वयं कर्म कर्तव्यं। तत्रैव पदार्थाः॥उदकमादायोदनं। त्र्येण्याशल
ल्याविनयनं॥त्रयाणां कुशतरुणानामंतर्धानं॥क्षुराभिनिधानं॥सकेशानां कुशतरुणानां छेदनं॥गोमयपि
डप्रासनं। दक्षिणगोदानवद्देवौदनादि पिंडे प्रासनं॥पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोः सकृत्समंत्रकं द्विस्तूष्णीं॥
॥६॥ कर्म कुर्यात्॥एतावान्विशेषः॥पश्चिमगोदाने आयुषमिति छेदनं॥न तु येनावपदिति॥उत्तरगोदाने ये
न भूरिश्चरा दिवमिति मंत्रेणैव छेदनं॥ततो यत्क्षुरेणेति शिरः समंतात्त्रिर्दक्षिणं क्षुरं भ्रामय
ति सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं॥ततस्ताभिरेवाद्भिः शिरःसमुंदनं॥नापिताय क्षुरसमर्पणमक्षण्वन्
परिवपेति। यथामंगलं शिखास्थापनं॥नापितः करोति॥ततः सकेशं गोमयपिंडं अनुगुप्तेप
ल्वले गोष्ठे वा उदकांते निदधाति॥ततश्चूडाकरणकर्ता स्वाचार्याय वरं ददाति। यज्ञपार्श्वोक्ते दशब्रा
ह्मणभोजनं। अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं पराशरमाधवीये॥वा निर्वृत्ते चूडहोमे तु प्राङ्नाम
करणात्तथा। चरेत्सांतपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि॥अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुध्यति
॥इति चूडाकर्मणि पदार्थक्रमः॥अथ केशांतपदार्थक्रमः॥कालश्चूडाकरणोक्तोऽत्रेयः॥सप्त ।६

दशे वर्षे इदं कार्यं॥लौकिकेऽग्नौ॥आरंभनिमित्तं मातृपूजाभ्युदयिकं नांदीश्राद्धं॥देशकालौ स्मृत्वा केशांतकर्म करिष्य इति संक
ल्पः॥ब्राह्मणत्रयभोजनादि परिशिष्टोक्तब्राह्मणभोजनांतं चूडाकरणवत्॥इयांस्तु विशेषः॥उष्णोदकासेकमंत्रे उ
ष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु वपेति॥क्षुरपरिहरणमंत्रे च यत्क्षुरेण० प्रमोषीर्मुखमिति। मुखसहितशिरः
परिहरति॥वरस्थाने आचार्याय गोदानं॥सवस्त्रं ब्रह्मचर्यमित्यादि यथोक्तमिति केशांतः॥एतानि जात
कर्मादि चूडाकरणांतानि कर्माणि कुमार्या अप्यमंत्रकाणि कार्याणि तत्र होमस्तु समंत्रकः॥तदुक्तं कारिका
यां॥जातकर्मादिकाः स्त्रीणां चूडाकर्मांतिकाः क्रियाः॥तूष्णीं होमे तु मंत्रः स्यादिति गोभिलभाषितं। होमस्तु समं
त्रक इति प्रयोगपारिजाते याज्ञवल्क्यः॥तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रक इति॥ ॥अथ शूद्रस्य
संस्काराः॥मनुः॥शूद्रोप्येवंविधः कार्यो विना मंत्रेण संस्कृतः॥न केचित्समसृजत् छंदसा तं प्रजापतिः॥शूद्र
सामंत्रेण व्यासः॥गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतो जातकर्म च॥नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया॥कर्णवेधो
व्रतादेशो वेदारंभक्रियाविधिः॥केशांतः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः॥त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः
षोडश स्मृताः॥इत्युक्त्वाह॥नैवेताः कर्णवेधांता मंत्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः॥विवाहो मंत्रतस्तस्याः शूद्रस्यामंत्र
तो दशेति। यमब्रह्मपुराणवचनाभ्यां॥शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमंतजातकर्मनामधेये॥निष्क्रमणान्नप्रा
शनचूडाकरणविवाहांतान च संस्कारा विहितास्ते च तूष्णीमिति हरिहरभाष्ये॥शार्ङ्गधरस्तु॥द्विजानां षोडशैव

बो१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्मुः शूद्राणांद्वादशेवहि॥ पंचैवमिश्रजातीनांसंस्काराः कुलधर्मतः॥ वेदव्रतोपनयनं महानाम्नीमहाव्रतं॥ विना
द्वादशशूद्राणांसंस्कारानाममंत्रतइत्याह॥ ब्रह्मपुराणेतु॥ विवाहमात्रंसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदेति॥ अत्रसद्
सच्छूद्रविषयत्वेनव्यवस्था॥ सच्छूद्रस्यद्वादश॥ असच्छूद्रस्यविवाहमात्रं॥ एतेचतूष्णींकार्याः॥ तथाचव्यासः॥ शूद्रोवर्ण
श्चतुर्थोपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हति॥ वेदमंत्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विनेति॥ मरीचिः॥ अमंत्रस्यतुशूद्रस्य
विप्रोमंत्रेणगृह्यतेइति॥ तेनशूद्रधर्मेषुसर्वत्रविप्रेणमंत्रपठनीयः॥ सोपिपौराणएवेतिशूलपाणिः॥ एवं
शूद्रकर्तृहोमोपिविप्रद्वारैवपराशरेणोक्तः॥ दक्षिणार्थंतुयोविप्रः शूद्रस्यजुहुयाद्धविः॥ ब्राह्मणस्तुभवेच्छूद्रः
शूद्रस्तुब्राह्मणोभवेत्॥ अत्रमाधवाचार्यैर्व्याख्यातं॥ योविप्रः शूद्रदक्षिणामादायतदीयहविःशांतिपुष्ट्यादिसि
द्ध्येवैदिकैर्मंत्रैर्जुहोतितस्यविप्रस्यैवदोषः शूद्रस्तुहोमफलंलभतेवेति॥ शूद्रस्ययत्रयत्रहोमस्तत्रतत्रलौकि
काग्नावेवमंत्रोत्तराविधानान्नमस्कारमंत्रेणेतिमदनपारिजाते॥ शूद्रस्यविवाहहोमानावश्यतत्रैवोक्तः॥ त
च्चिंत्यं॥ अथानुपनीतधर्माः॥ गौतमः॥ प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षाः॥ नित्यमघं ब्राह्मणोनुपनीतोपि
वर्जयेत्॥ उच्छिष्टतादावप्रयतमनस्को महापातकवर्जं॥ ब्रह्मपुराणे॥ मातापित्रोरथोच्छिष्टंबालोलुजन्मवेश्म
स्यैति॥ वृद्धशातातपः॥ शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृतं॥ रजस्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके॥ प्रा ॥७॥
कूचूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः॥ कुमारस्तुसविज्ञेयोयावन्मौंजीनिबंधनं॥ तस्यानुपनीतस्यचौड

जादिस्पर्शस्पर्शनेस्नानं॥ इदंचषट्वर्षोत्तरंकार्यं॥ उर्ध्वंमदसेवः बालस्यपंचमाद्वर्षाद्बाह्यार्थशौचरेदितिस्मृतेः॥ कामचारादिकंपंचे
दीऊनैकादशवर्षस्यपंचवर्षोत्तरस्यचाचरेद्गुरुः सुहृच्चैवप्रायश्चित्तंविशुद्धयेइतिस्मृतेः॥ अथगर्गमतेपदार्थक्रमः॥ आ
भ्युदयिकं॥ ब्राह्मणत्रयभोजनं॥ बहिःशालायांलौकिकाग्नेःस्थापनं॥ मातांकुमारमादायसादिदधोत्ते॥ ततोब्राह्मण
मनादिदक्षिणदानांतेविशेषः॥ बर्हिरासादनानंतरंउष्णोदकं॥ शीतोदकं॥ नवनीतघृतदधिपिंडानामन्यतमःपिंडः॥ त्र्ये
णीशलली॥ कुशपवित्राणिसप्तविंशति॥ २७॥ क्षुरः॥ गोमयं॥ नापितः॥ वरः॥ इत्यासादनं॥ नोपकल्पनं॥ ततोदक्षि
णादानांतेकर्मकृत्वाशीतासुउष्णाअपआसिंचति॥ नवनीतादिनामन्यतमप्रासनंतत्र॥ उंदनं॥ त्रश्लीविनयनं॥ कु
शदानांतेकमेकृत्वाशीतानिरू
शतरूणंतद्धोनं॥ क्षुरदानं॥ त्र्यायुषंयेनावपदितिमंत्रद्वयेनकुशतरूणांतर्हितेषुक्षुरमभिनिधायसकेशानिरू
णानिप्रच्छिद्यानडुहेगोमयपिंडेप्रासनं॥ एवंतूष्णींमुंडनादिद्विरपरंक्षुरदानवर्जं॥ ततःपश्चिमगोदानेएवंसर्व
मंत्रेणद्विस्तूष्णीं॥ त्र्यायुषमितिछेदनमंत्रेविशेषः॥ अथोत्तरगोदानेएवमेवसकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीं॥ येनभूरिश्च
रतिछेदनेविशेषः॥ शिरःपरिहरणं॥ शिरःसमुंदनं॥ क्षुरसमर्पणं॥ शिखास्थापनं॥ गोष्ठाद्यन्यतमांतेगोमय
पिंडनिधानं॥ आचार्यायवरदानं॥ इतिगर्गमतेक्रमः॥ इतिश्रीसम्राट्वामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते
चूडाकरणपदार्थक्रमः॥ अथोपनयनमाह॥ अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयेत्॥ प्रसवानंतरंअष्टौवर्षाण्यतीतानि
यस्यबालकस्यअसौअष्टवर्षः॥ तंअष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयेत्॥ उपनयनसंस्कारेणसंस्कुर्यात्॥ आचार्यस्यउप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समीपे माणवकस्य नयनं उपनयनशब्देनोच्यते। उपनयनं च विधिनाचार्यसमीपनयनं॥ अग्निसमीपनयनं
वा॥ सावित्रीवाचनं वा॥ अन्यदंगमिति स्मृत्यर्थसारे॥ उपनयने कर्तृक्रममाह गर्गः॥ पिता पितामहो भ्राता ज्ञात
यो गोत्रजाग्रजाः॥ उपनयनेऽधिकारी स्यात् पूर्वाभावे परः परः॥ तथा॥ पितैवोपनयेत् पुत्रं तदभावे पितुः पिता। तद
॥८॥ भावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः॥ पितेति विप्रपरं॥ क्षत्रियवैश्ययोः तयोस्तु पुरोहित एव। उपनयनस्य
दृष्टार्थत्वात्॥ तयोस्त्वध्ययनेऽधिकारात्॥ ॥गर्भाष्टमे वा॥ ॥अथवा ब्राह्मणं गर्भाष्टसहिताष्टवार्षिकं उपन
येत्॥ गर्भाष्टमेष्विति पाठो हरिहरभर्तृयज्ञभाष्ये॥ ॥एकादशवर्षे राजन्यं॥ ॥एकादशवर्षाण्यतीतानि य
स्यासावेकादशवर्षस्तं राजन्यं क्षत्रियं उपनयेत्॥ जन्मतो द्वादशवर्षे इत्यर्थः॥ ॥द्वादशवर्षे वैश्यं॥ द्वादश
वर्षाण्यतीतानि यस्यासौ तथा तं वैश्यवर्णं तृतीयं उपनयेत्॥ जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे इत्यर्थः॥ यथा मंग
लं वा सर्वेषां॥ अथवा सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामंगलं शास्त्रांतरविहितकाली
नरे उपनयनं भवति॥ अश्वलायनः॥ गर्भाष्टमेष्टमेवाब्दे पंचमे सप्तमेपि वा॥ द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो व
र्षे त्वेकादशे नृपः॥ आपस्तंबः॥ गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति। बहुवचनेन गर्भषष्ठगर्भसप्तमयोः प्रा
प्त्यर्थमिति सुदर्शनभाष्ये॥ आपस्तंबः। अथ काम्यानि॥ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेज ॥८॥
स्कामं दशमेन्नाद्यकाममेकादशे इंद्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत्॥ मनुः॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यो वि

प्रस्य पंचमे॥ राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोष्टमे॥ विष्णुः॥ षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे॥ अष्टमे सर्वका
मस्य नवमे कांतिमिच्छतः॥ नृसिंहः॥ उत्तरायणगे सूर्ये कर्त्तव्यं ह्योपनायनं॥ श्रुतिः। वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्री
ष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं॥ मासविषये ज्योतिषे माघादिपंचमासेषु मौंजी पंचसु शस्यते। गर्गः॥ विप्रं वसंते क्षि
तिपं निदाघे वैश्यं घनांते व्रतिनं विदध्यात्॥ माघादिशुक्रांतिकपंचमासाः साधारणा वा सकलद्विजानां॥ बृहस्प
तिः॥ शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चांत्यत्रिकं विना। वृत्तशते। न जन्मधिष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकालीयदिने
विदध्यात्॥ ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मंगलानि। बृहस्पतिः॥ मिथुनेर्के स्थिते भानो
ज्येष्ठमासो न दोषकृत्॥ राजमार्तंडः॥ जातदिने दूषयते वसिष्ठो ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः॥ जातस्य पक्षे कि
ल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि॥ जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति। कार्यं मंगलमित्याहु
र्गर्गो भार्गवशौनकाः॥ जन्ममासनिषेधेपि दिनानि दश वर्जयेत्॥ आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभास्युस्त्रिंशयोप
रे। बृहस्पतिः॥ मेषचापकुलीरस्थो जीवोप्यशुभगोचरः॥ अतीशोभनं दद्याद्विवाहोपनयादिषु॥ कारिकायां
द्वादशाष्टमबंधुस्थे मनसापि न चिंतयेत्॥ गेधीतरे। शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेष्टमे यदि। चैत्रे मीनगते
भानौ तस्योपनयनं शुभं॥ कारिकायां॥ अतो वटुषु सुरराजपूज्ये सिंहस्थिते ना द्विजपुंगवानां। व्रतस्य बंधः
खलु मासि चैत्रे कृतश्चिरायुः शुभसौख्यदः स्यात्॥ एतदष्टवर्षे विषयं॥ ग्राह्यनक्षत्राणि मदनपारिजाते॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च शक्रेंदुपुष्याश्विनीरेवतीषु॥ वारे भृगुज्ञार्कबृहस्पतीनां सितालुबंधोइति मौंजीबंधः॥ राजमार्तंडः॥
पुनर्वसु ब्राह्मणस्य निषेधति॥ पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति॥ तिथयस्तत्रैवोक्ताः॥ तृतीयैकादशी ग्राह्या
पंचमी दशमी तथा॥ द्वितीयायां च मेधावी भवेद्दीर्घबलान्वितः॥ रिक्तायामर्थहानिः स्यात्सोमलमास्यां तथैव च॥ प्रतिप
॥६॥ द्यपि चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशकृत्॥ कारिकायां॥ अनध्याये चतुर्थ्यां च कृष्णपक्षे विशेषतः॥ अपराह्णे चोपनीतः पु
नः संस्कारमर्हति॥ नांदीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्तु कालिकः॥ तदोपनयनं कार्यं वेदारंभं न कारयेत्॥ [illegible]॥
त्रयोहि पूर्वसंध्यायां वारिदो यदि गर्जति॥ तद्दिने स्यादनध्यायो व्रते तत्र विवर्जयेत्॥ ज्योतिर्निबंधे। नांदीश्राद्धे
कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः॥ तदोपनयनं कार्यं वेदारंभं न कारयेत्॥ मदनरत्ने नारदः॥ विना तु नावसंते
न कृष्णपक्षे गलग्रहे॥ अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति। वसंते गलग्रहेण न दोषो इत्यर्थः॥ अपरस्त्रेधा
विभक्तदिनस्तृतीयोंश इत्युक्तं तत्रैव॥ शारदसामर्थ्याद्द्विधा विभक्त इति त्वयुक्तं॥ नारदः॥ कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्त
म्यादिदिनत्रयं॥ त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गलग्रहाः॥ राजमार्तंडः॥ आरंभानंतरं यत्र प्रत्यारंभो न सिध्यति
गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहं॥ ज्योतिर्निबंधे॥ अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वंतरादिषु॥ अनध्यायं प्रकु
र्वीत तथा सोपपदास्वपि। सोपपदास्तु स्मृत्यर्थसारे उक्ताः॥ सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता। चतुर्थी
द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः॥ चंडेश्वरः। वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा॥ न दोषो यजुषां सोप
पदास्वध्ययने तथा॥ प्रदोषदिनमपि वर्ज्यं॥ तत्स्वरूपमुक्तं गोभिलेन॥ षष्ठी चतुर्दशी चैव अर्धरात्रोन नाडि ॥६॥

का। प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया सप्तमी तु या मिश्रकेति। ज्योतिर्निबंधे व्यासः॥ या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ
फाल्गुनस्य कृष्णे तृतीयोपनये प्रशस्ताः प्रोक्ताः भरद्वाजमुनींद्रमुख्यैः॥ यत्तु बृहद्गार्ग्यवचनं॥ अनध्याये प्रकुर्वीत य
स्तु नैमित्तिको भवेत्॥ सप्तमी माघशुक्ले तु तृतीया चाक्षया तथा॥ शुभत्रयं तु वाराश्च शस्ता नित्यव्रतबंधने॥ इति तत्
प्रायश्चित्तनिमित्तार्थोपनयनपरं॥ तथा च निर्णयामृते कालादर्शे च। स्वाध्यायविप्रजो घस्ताः कृष्णप्रतिपदादयः
प्रायश्चित्तनैमित्तनिमित्ते तु भवेयुर्लाभबंधने मता इति॥ ज्योतिर्निबंधे नारदः॥ शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपब
लं तथा। शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रतेति॥ संग्रहे। ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः
जीवो विप्राणां क्षत्रियस्य चोष्णगुर्विशां चंद्र इति गर्गः॥ गृहे रवौ द्वारचनिप्रकंपे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे। व्रतं द्व
शाहं निवदंति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहं निवदंति केचित्॥ सौकरे तु चंडेश्वरः॥ दाहे दिशां चैव च धराप्रकंपे च प्रपाते च
विदारणे च॥ केतौ तथोल्कापगुरुकृष्णप्रयीते त्र्यहं न कुर्याद्व्रतमंगलानि॥ अनध्यायास्तु वाते मावास्यायामिस्य
त्र द्रष्टव्यः॥ कालश्चोक्त इदानीं क्रमोह॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तु च॥ उपनेता आभ्युदयिकं ब्राह्मणव्यतिरिक्तान्त्रीन्
ब्राह्मणान्भोजयेद्दापयेत्॥ तं च कुमारं भोजयेत्॥ चशब्दो भोजनक्रियाहकर्षणार्थः॥ पर्युप्तशिरसमलंकृतमा
नयेति॥ परिपूर्वस्य वपतेः कृतसंप्रसारणस्येतद्रूपं॥ परिसर्वतः उप्तं मुंडितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिराः तं
पर्युप्तशिरसं अलंकृतं स्रग्माल्यादिभूषितं॥ आनयेति ये एवं तेनाचार्येणोपनीतास्ते एनं आचार्यस
मीपं आनयंतीति॥ उद्गमानयने चाध्ययनोर्थे॥ अनतस्तदभावाच्छूद्रस्यानधिकारः॥ शूद्रस्य प्रतिषेधो भव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वध्ययनं इति॥ अवलोकयत्तु जातु स्यां श्रोत्रकरणं॥ उच्चारणे जिह्वाच्छेदः॥ धारणे शरीरभेद इति॥ वपनं च भोजनात् पूर्वमेवका
र्यं। नहीदानीं तदुपदेशो मतकालनिर्देशात्॥ ॥ पश्चादग्नेर्नवस्याप्य ब्रह्मचर्यमागामिति॥ आनयनानंतरं आ
चार्यो ऽग्नेः पश्चादस्य च दक्षिणतः कुमारमवस्थाप्य अवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीत्येवं वाच
१०॥ यति ततो माणवकः प्राङ्मुख स्तिष्ठन्नेव ब्रह्मचर्यमागामिति वदति॥ मंत्रार्थः॥ ब्रह्मचर्यं प्रति अहं आगतोऽस्मि
॥ ब्रह्म वेदस्तस्य चरणं॥ ॥ ब्रह्मचार्यसानीति च॥ तत आचार्यो ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीति वाचयति च शब्दा
त्॥ माणवकश्च प्राङ्मुखस्तथैव तिष्ठन् ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूयात्॥ मंत्रार्थः॥ ब्रह्मकर्म चरतीति एवं शीलो ब्रह्म
चारी। अहमसानि भवानि॥ ॥ अथैनं वासः परिधापयति येनेंद्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादधादमृतं॥
तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इति॥ ॥ अथाचार्य एनं कुमारं वासोहतं परिधापय
ति येनेंद्रायेति मंत्रेण॥ वासांसि च शाणक्षौमाविकानि ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथासंख्यं ज्ञेयानि॥ वासां
सि शाणक्षौमाविकानीति वक्ष्यमाणत्वात्॥ मंत्रार्थः॥ हे कुमार येन विधिना इंद्राय संस्कर्त्रे बृहस्पतिः
सुराचार्यो पर्यदधात् परिधापितवान्। किंभूतं॥ अमृतं। अहतं॥ तेन विधिना त्वां माणवकं परिदधामि
उभयतोऽग्नितर्भतोऽग्निचत्तेयः॥ परिधापयातीति सत्रितत्वात्॥ यद्वा इंद्राय पर्यदधात्॥ इंद्रे अव्यवच्छि
न्नस्थापितवान्॥ तथा त्वां त्वां लक्षीकृत्य परिदधामि॥ त्वयि अव्यवच्छेदेन धारयामीति। किमर्थं॥ १०॥

दीर्घायुत्वाय॥ तव चिरजीवनाय॥ आयुशब्द उकारांतोऽप्यस्ति। बलाय देहशक्त्यै॥ ऐश्वर्याय वेति॥ मेखलां बध्नीत इयं दुरुक्तात्प
रिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात्॥ प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति युवा सुवासा
परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः॥ तं धीरासः कवय उन्नयंति स्वाध्यो मनसा देवयंत इति वा तत् नीवीं वा॥ त
त आचार्यो माणवककट्यां मेखलां रशनां बध्नीते इयं दुरुक्तमिति मंत्रेण॥ अथवा युवा सुवासा इति वा मंत्रेण॥ अथवा तत् नीवीं बध्नी
ते॥ आचार्यस्यैव मंत्रपाठः॥ अत्रैव बंधने॥ आचार्यस्त्रिगुणां मेखलामादाय बटोः कटिप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिर्वेष्टयति॥
ततीये वेष्टने ग्रंथयस्त्रयः॥ पंच सप्त वा कार्याः॥ त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात् समावृता॥ तद्ग्रंथयस्त्रयः कार्याः पंच वा सप्त वा
पुनः॥ अत्र प्रवरसंख्यया नियमः॥ त्र्यार्षेयस्य ग्रंथित्रयी। पंचार्षेयस्य पंच। सप्तार्षेयस्य सप्तेति गर्गपद्धतौ॥ रुद्राचारोऽप्ये
व्येवमेव॥ आचार्यकर्तृकं मेखलाबंधनं॥ कुमारस्य मंत्रपाठ इति वासुदेव मुरारिमिश्र जयराम हरिहराः॥ अत्र मुरारिमि
श्रैर्बुद्धेव पुरुषयोगि मंत्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यादिति हेतूपन्यासार्थं प्रदर्शितं॥ नहि करणमंत्रेयं न्यायः प्रवर्त्तते। आ
चार्यकर्तृको ह्ययं पदार्थः॥ मंत्रपाठलिंगवशेन माणवककर्तृकः स्यात्॥ इति चेत्॥ तन्न॥ प्रधानभूतश्च पदार्थः॥ गुणभू
तश्च मंत्रः॥ अतः पदार्थांगत्वेन मंत्रोऽपि पदार्थकर्त्रा पठनीयः॥ मंत्रेपि च लक्षणया माणवककर्तृत्वाभिधानमिति स्यादोषः॥ त
था च श्रुतिः॥ यां वै कांचन ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैवेति श्रुतिः॥ कारिकायां॥ बध्नीयात् त्रिगुणां श्लक्ष्णामियं दुरुक्तमुच्च
रन्॥ आचार्यस्यैव मंत्रोयं न बटोरास्तनेयदात्॥ अस्मिन्नवसरे समाचाराद्यज्ञोपवीतिनं भवत इति यत्त्व्यतिरिक्तवा
सुदेवादि सर्वत्र ग्रंथेषु॥ कर्काचार्यैस्तु उपवीतमेव ग्राह्यं लिखितं॥ तत्र चाविरोधादुपवीते शारवांतरीयो मंत्रो ग्राह्यः॥
यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्॥ आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज इति॥ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अजिनस्योत्तरीकरणं तच्छीमैत्रपाठेनवेति यांतुदेव॥ मित्रस्यचक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजोयशस्विस्थविरंसमिद्धं॥ अनाहन
स्यवसनं जरिष्णुपरीदंवाज्यजिनंदधेहमितिमंत्रेणाजिनधारणमितिकारिकायांगर्गपद्धतौच॥ यज्ञोपवीतलक्ष
॥११॥ णीसूत्रस्यार्थसारे॥ कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणादिकं॥ यथासंभवतोधार्यमुपवीतंद्विजातिभिः॥ श्रुचौदेशेशु
चिःसूत्रं संहतांगुलिमूलके॥ आवेष्ट्यषण्णवत्याचत्रिगुणीकृत्ययत्नतः॥ अब्लिंगकैस्त्रिभिःसम्यक्प्रक्षाल्योर्द्ध्ववृत्तं
तुतत्॥ अप्रदक्षिणमावृत्तंसावित्र्यात्रिगुणीकृतं॥ अधःप्रदक्षिणावृत्तं समंस्यान्नवसूत्रकं॥ त्रिरावेष्ट्यदृढंबध्वा
हरिब्रह्मेश्वरान्नमेत्॥ यज्ञोपवीतंपरममितिमंत्रेणधारयेत्॥ सूत्रंसलोमकंस्यात्ततःकृत्वाविलोमकं॥ सावित्र्या
दशकृत्वोद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत्॥ विच्छिन्नंवाप्यधोजातंभुक्तोनिर्मितमुत्सृजेत्॥ पृष्ठवंशेचनाभ्यांचधृतंयद्विं
दतेकटिं॥ तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलंबनचोच्छ्रितं॥ स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नधार्यंतत्कथंचन॥ ब्रह्मचारिणएकंस्यात्स्ना
१२ तस्यद्वेबहूनिवा॥ तृतीयमुत्तरीयंवावस्त्राभावेतदिष्यते॥ ब्रह्मपुराणे॥ सूत्रेपसव्येसव्येसस्थितेयज्ञोपवीतिना॥ प्राचीना
वीतितासव्येकंठस्थेतिनिवीतिना॥ वस्त्रंयज्ञोपवीतार्थेत्रिवृत्सूत्रंचकर्मसु॥ कुशमुंजवालतंतु[illegible] सर्वजाति
षु॥ सदायज्ञोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनवा॥ विशीर्णेप्युपवीतश्चयत्करोनततत्कृतं॥ यज्ञोपवीतंद्विजस्य
चिह्नार्थमितिप्रयोगरत्ने॥ कृष्णाजिनधारणंप्रावरणार्थं॥ तच्चाध्यंगुलेतुबहिर्लोमयद्वास्याच्चतुरंगुलं॥ अ
जिनंधारयेद्विप्रचतुर्विंशाष्टषोडशैः॥ इतिप्रयोगरत्ने॥ रशनाश्चमौंज्यादिकाः॥ मौंजीरशनाब्राह्मणस्यधनु ॥१॥
ज्यांराजन्यस्यमौर्वीवैश्यस्येतिवक्ष्यमाणत्वात्॥ अजिनान्येणयादिनि॥ इयंदुरुक्तमित्यस्यार्थः॥ इयमि

तीदंशब्दआद्यंतयोर्वीक्याळीकारमित्यर्थः॥ इयंमेखलामां आगात्॥ आगता। किंकुर्वती॥ इयंदुरुक्तंदुष्टंभाषितं
मसत्याप्रियादिकं॥ परितःसर्वतः॥ भर्तमनविष्यबाधमाना॥ निराकुर्वाणा। वर्णंदर्शं॥ पवित्रंशुद्धं॥ पुनतीचे
त्कुर्वतीः मेनमनःप्राणापानाभ्यां बलमादधाना॥ स्वसा॥ स्वस्रवत्हिता। देवीदी
प्तमती। सुभगासौभाग्यदा। सुवासुवासाइत्यस्यार्थः॥ योतिगुणानेकीकरोतीतियुवा। सुवासाः शोभनवस्त्रःअ
हतंशोभनमुच्यते॥ परिवीतःवस्त्रपुष्पमालादिभिःसमंतोवेष्टितआगात्॥ आगतः॥ उचितर्के॥ श्रेयान्॥ स
यदिजायमानःउसाधमानःश्रेयान्शुद्धःस्यात्॥ स्थिरप्रज्ञाः॥ कवयःवेदवेदार्थप्रकाराःक्रांतदर्शनाः॥ स्वाध्यः
शोभनचित्तवृत्तयः॥ तंचउन्नयंतिउत्कर्षंगमयंति किंकुर्वंतः॥ मनसामनोवृत्त्या॥ देवयंतः॥ वेदार्थंज्ञापयंतः॥ यज्ञो
पवीतमंत्रार्थः॥ हेआचार्य। इदंब्रह्मसूत्रंअहप्रतिमुंच॥ प्रतिमुंचामि॥ प्रतिबध्नामि॥ मुंचतिर्बंधनार्थः॥ पुरुषार्थस्ययज्ञो
दसः॥ यज्ञोपवीतंयत्तेनप्रजापतिना॥ यज्ञायवेदोक्तकर्माधिकारायेतिवा॥ उपवीतंतुपरिस्कंधदेशेवीतंपरिहि
तं॥ परमंपरआत्मामीयतेज्ञायतेतेन॥ काकोपदेशाधिकारितत्वात्॥ पवित्रंशोधकं॥ प्रजापतेर्ब्रह्मणःसह
जंसहोत्पन्नं॥ स्वभावसिद्धंवा। पुरस्तात्प्राग्भवं॥ अतइदंआयुषेहितं॥ आयुष्यं॥ अग्रं॥ अग्र्यमुख्यं॥ अत्युप
हितं॥ शुभ्रंनिर्मलं॥ बलंधर्मसामर्थ्यंदं॥ तेजःप्रभावप्रदं॥ यद्यप्यत्रसूत्रकृतायज्ञोपवीतंनोक्तंतथापितुपवीति
नाभाव्यमितिपरिशिष्टाज्ञेयमाह॥ कालश्चानुक्तोपिसूत्रस्यैतराद्यमेव॥
तइतिपरिभाषणात्सदायज्ञोपवीतिना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उपवीतिन इत्यस्यायमर्थः॥ सर्वेउपवीतिनः सव्यस्कंधे स्थितयज्ञोपवीतधारिणः कर्म कुर्वंतीति शेषः॥ उद्धृते दक्षि
॥१२॥ णे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैरिति स्मरणात्॥ यज्ञोपवीती देवकर्माणि करोतीति दंडं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दंडः
परापतद्वैहायसोधिभूम्यां॥ तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति॥ ॥ ततआचार्यो माणवकाय तूष्णीं
दंडं प्रयच्छति समर्पयति॥ माणवकश्च दक्षिणहस्तेन दंडं प्रतिगृह्णाति यो मे दंड इति मंत्रेण॥ दंडाश्च पालाशबैल्वौदुं
बराः ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथासंख्येन ज्ञेयाः॥ अथवा पालाशादयः सर्वे वर्णानां॥ पालाशो ब्राह्मणस्य दंडो बैल्वो राज
न्यस्यौदुंबरो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषामिति वक्ष्यमाणत्वात्॥ मानं च शाखांतरीयैर्ज्ञातं॥ केशसंमितो ब्राह्मणस्य दंडो ल
लाटसंमितः क्षत्रियस्य घ्राणसंमितो वैश्यस्येति॥ मंत्रार्थः॥ हे आचार्य॥ यो मे दंडः मे मह्यं॥ परापतत्॥ अभिमुखमाग
तः॥ वैहायसः॥ आकाशे प्रस्तुतः॥ अधिभूम्यां भूमेरुपरि स्थियमानः॥ तं दंडमहमाददे गृह्णामि॥ पुनर्ग्रहणात् सोमदी
क्षायां योदंडो गृहस्तमपाददे इत्याशंसनं॥ किमर्थं॥ आयुषे जीवनाय॥ ब्रह्मणे वेदग्रहणाय॥ ब्रह्मवर्चसाय॥ य
ज्ञाध्यापनोत्कर्षतेजसे॥ ॥ दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपेतीति वचनात्॥ ॥ एके आचार्याः दीक्षावत् सोमयागदीक्षायां
यथा तूष्णीं प्रतिग्रहो दंडस्य तथा कृत्यं विहितं तदत्रापीच्छंति॥ कुतः॥ दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति
वचनात्॥ दंडप्रतिग्रहणसामान्याद्दीर्घसत्रतास्योक्ता॥ यद्येवं॥ न दीक्षावत् प्रतिग्रहणं॥ स्मरणाभावात्॥ या
चात्र दीर्घसत्रश्रुतिः स्याद्दीर्घकालसामान्यादिति मर्तव्यमिति कर्कजयरामाः॥ दीक्षावद्दंडग्रहणमिति वा सूदे १२॥

चकारिकारकारहरिहराः॥ ॥ अथास्याञ्जलिनाञ्जलिं पूरयत्यापो हि ष्ठेति तिसृभिः॥ ॥ अथाचार्योस्य कुमारस्यांजलिं
स्वेनांजलिना अप आदाय पूरयति आद्भिः पूरयत्यापो हि ष्ठेति तिसृभिः सृग्भिः॥ ॥ अथैनं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति॥
अथाचार्य एनं कुमारं सूर्यमुदीक्षयति सूर्यं दर्शयति तच्चक्षुरिति मंत्रेण॥ उदीक्षयतीति कारितत्वात्॥ सूर्यमुदीक्षस्वेति
प्रैष आचार्यस्य॥ अथास्य दक्षिणांसमधि हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु॥ मम
वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति॥ अथाचार्यो कुमारस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कंधोपरि
स्थीये दक्षिणहस्तेनीत्वा हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति मम व्रते त इति मंत्रेण॥ व्याख्यातश्चायं विवाहप्रकरणे॥ ॥
अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाह को नामासीति॥ ॥ अथाचार्योस्य कुमारस्य दक्षिणं हस्तं दक्षिणहस्तेन गृही
त्वा को नामासीत्याह ब्रवीति॥ ॥ असावहं भो३ इति प्रत्याह॥ ॥ एवमाचार्येण पृष्टः कुमार आचार्यं प्रत्याह॥ असाविति सर्व
त्र नामस्थाने आत्मनो नामग्रहणं॥ अमुकोहं भो३ इति॥ अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति॥ ॥ अथैनं कुमारं प्रति आ
चार्य आह॥ कस्य ब्रह्मचार्यसीति॥ ॥ भवत इत्युच्यमान इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति॥
भवत इति आचार्यं प्रति कुमारेणोच्यमाने आचार्य इंद्रस्य ब्रह्मचार्यसीत्येवं मंत्रं पठति॥ असाविति स्थाने आमंत्र
णाविभक्तियुक्तं कुमारनामग्रहणं कार्यं॥ स्वनाम प्रथमांतमित्यपरे॥ उभयत्र मंत्रार्थोपत्तेः स्मरणीत रान्निर्णय इति भ
र्तृयज्ञमाधवाः॥ मंत्रार्थस्तु॥ इंद्रः परमैश्वर्यः॥ इंद्रस्य ब्रह्मचारी त्वमसि॥ तव चाग्निराचार्यः प्रथमः॥ द्वितीयश्चाहं तव हे अ
सौ अमुकशर्मन् ब्रह्मचारिन्॥ ॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददा
॰प्रजापते॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

म्यश्चस्त्वो मधीभ्यः परिददामि यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरि
ष्ट्या इति॥ अथाचार्येणैनं कुमारं भूतेभ्यः प्रजापति[illegible]प्रभृतिभ्यः परितो रिष्टे रक्षायै प्रयच्छति प्रजापतये त्वा परि
१९३ ददामीत्यनेनमन्त्रेण॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामीति श्रुतत्वा
त्॥ मन्त्रार्थः॥ सुगमः॥ हे ब्रह्मचारिन् प्रजापतये स्वष्ट्रे त्वा त्वां परिददामि समर्पयामि॥ विश्वेभ्यो भूतेभ्यः विश्वानि पृथि
व्यादीनि पंच तेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो देवविशेषेभ्य इत्यपौनरुक्त्यं॥ किमर्थं॥ अरिष्ट्यै॥ अहिंसायै॥ ॥इति श्रीत्रिरग्निचि
त्सम्राट्स्थपतिश्रीमद्याज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे द्वितीया कंडिका॥२॥
प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति॥ परिदानानन्तरं कुमारोऽग्निं प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा परीत्य परिक्रमणं कृत्वाग्नेरुत्त
रत उपविष्टस्याचार्यस्योत्तरत उपविशति॥ पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरत उपविशतीति जयरामहरिहरौ॥ पश्चादग्ने
रुपवेशनमिति मतं यत्तु कारिकाकारो॥ आचार्यस्य दक्षिणत इति वासुदेवः॥ ॥अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते थै
नं संप्रशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोऽशानेति॥ ॥ततः आचार्यो
ब्रह्मणान्वारब्धः आघारादि स्विष्टकृदन्ता आज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते ब्रह्मचार्यसीत्येवमादि निःस
शेष संधा कौरेनं मनुशास्ति शिक्षयति॥ अत्र ब्रह्मोपवेशनादि दक्षिणादानान्तं कर्म कृत्वानुशासनं कार्यं॥ तद्यथा॥ ब्रह्म
चार्यसीत्याचार्य आह॥ भवानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ अपोऽशानेत्याचार्य आह॥ अश्नानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ ब्रह्मचा
र्यसीत्यादि प्रैषाणामयमर्थः॥ ब्रह्मकर्म चरतीति तच्छीलो ब्रह्मचारी असि भवति॥ अपः अशान पिब॥ क १९३॥

मीस्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि॥ दिवसे मास्वाप्सीः॥ स्व[illegible]ने[illegible]॥ समिधं वक्ष्यमा
णप्रकारेणाधेहि॥ अग्नौ संदीप्य॥ प्रथममाचमनमशिष्यत॥ द्वितीयं चा[illegible]॥ अशिष्य[illegible]नेदं[illegible]
नेदिति श्रुतेः॥ कर्म कुरु मन्दिशेदोपदिश मध्याचार्याय॥ आचार्याय कर्म कुरोतीति श्रुतत्वादिति मतं यतः॥ सावि
त्र्युपदेशमाह॥ ॥अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समी
क्षिताय॥ ॥अथाचार्योऽस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवतां गायत्रीछंदस्कां तत्सवितुरित्येतामन्वाह उपदिशति
किंभूताय प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखाय॥ पुनः किंभूताय॥ उपविष्टाय आसीनाय॥ कुत्र स्वपेक्षायामुत्तरतोऽग्नेः
अग्नेरुत्तरस्यां दिशि॥ उपसन्नाय पादोपग्रहणादिना नम्रमानाय॥ पुनः किंभूताय॥ गुरुं समीक्षमाणाय॥ पु
नः किंभूताय समीक्षिताय गुरुणा सम्यगवलोकिताय॥ श्रुतिः तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयादिति॥ म
दनपारिजाते शतातपः॥ तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्राह्मणस्येति॥ ॥दक्षिणतस्तिष्ठते वासीनाय वैके॥
एके आचार्या अग्नेर्दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते स्थिताय ऊर्ध्वं भूताय ब्रह्मचारिणे आसीनाय उपविष्टाय
वा सावित्रीप्रदाने आहुः॥ अयमेके दक्षिणतस्तिष्ठते वासीनाय वान्वाहुरिति श्रुतत्वात्॥ एकग्रहणाद्विकल्पः॥
॥ पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन्॥ ॥सावित्रीप्रदानेऽयं प्रकारः॥ प्रथमं तावत्पच्छः पादं पादं॥ ततोऽर्ध
र्चशः अर्धर्चमर्धर्चं॥ ततस्तृतीयेन वारेण सह बहुना सर्वां च सावित्रीमनुवर्तयन् आवर्तयन् पठेत्॥ अत्राह म
दनपारिजाते लौगाक्षिः॥ ओं भूर्भुवः स्वरित्युक्त्वा तत्सवितुरिति सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पमाह॥ ॥स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा॥ उपनयनदिनमारभ्य संवत्सरे पूर्णे वा षण्मास्ये मासषट्के वा
चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा सावित्रीमनुब्रूयादाचार्यः॥ तां ह स्मैतां पुरा संवत्सरे न्वाहुर्द्विरुपक्रम्य अथ ष
॥१४॥ ण्मासेषु अथ चतुर्विंशत्यहे अथ द्वादशाहे अथ षडहे अथ त्र्यहे इति श्रुतत्वात्॥ क्षत्रियवैश्ययोरेते कालविकल्पाः॥ ब्राह्मण
स्य तु वक्ष्यमाणत्वात्॥ एते कालविकल्पा आचार्यशुश्रूषादिभिः ब्रह्मगुणतारतम्यापेक्षा इति हरिहरः॥ षडेव मासाः षण्मासाः
स्वार्थे तद्धितष्ष्यञादस्य वृद्धिलोपः॥ छंदोवत्सूत्राणि भवंतीति वचनात्॥ ब्राह्मणस्य कालमाह॥ सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्रा
ह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः॥ आग्नेयः अग्निदेवत्य इति अतोऽस्मै सद्यएवोपदेशो युक्तः॥ आग्ने
यो वै ब्राह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयादिति श्रुतेः॥ त्रिष्टुभं राजन्यस्य॥ ॥त्रिष्टु
प्छंदो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां सावित्रीं त्रिष्टुभं देवस्य सवितुरित्यादिकां राजन्यस्य क्षत्रियस्यानुब्रूयात्॥ ॥जगतीं वैश्य
स्य। विश्वा रूपाणीति परिजाते॥ ॥सर्वेषां वा गायत्रीं॥ गायत्रीछंदो यस्याः सा गायत्री तां सावित्रीं सर्वेषां ब्राह्म
ण क्षत्रियविशां तत्सवितुरित्येतां च मनुब्रूयात्॥ वाशब्दो विकल्पार्थः॥ इति श्रीमदग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीमहायाज्ञि
क वामनात्मज दीक्षित गदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे तृतीया कंडिका॥३॥ उपनयनांगभूतं समिदाधान
माह। ॥अत्र समिदाधानं॥ अत्रास्मिन्प्रकृते गौणं समिदाधानं समिधां तिसृणां प्रक्षेपो ब्रह्मचारिकर्तृको भवति॥ अत्रा
वसरे इति केचित्॥ तन्न॥ पाठादेव तत्सिद्धेः अत्र शब्दोऽग्निपरो द्रष्टव्यः॥ समिदाधानस्येति कर्तव्यतामाह॥ पाणिनाग्निं
परिसमूहत्यग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु॥ यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि एवं मा सुश्रवः सौश्रवसं कुरु यथा ॥१४॥

त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति॥ ॥ब्रह्मचारी पाणिना दक्षिणहस्ते
न अग्निं प्रकृतं उपनयनांगहोमाधिकरणं परिसमूहति शुष्कगोमयखंडादि इंधनप्रक्षेपेण संधुक्षयति अग्ने सुश्रव
सं मा कुर्वित्येव इत्येकं यथा त्वं स्याद्द्वितीयकं॥ यथा त्वमेमादृभिः पंचभिर्मंत्रैः। कारिकायां विशेषः॥ प्रतिमंत्रं त्रिभिः काष्ठै
रग्ने सुश्रव आदिभिः॥ अग्ने सुश्रव इत्येकं यथा त्वं स्याद्द्वितीयकं॥ यथा त्वमग्ने देवानां मंत्रेणापि तृतीयकं॥ कृत्वा पर्यु
क्षणं वह्नेरुत्थाय समिद्धिरिति पाणिनेत्येकवचनमेकहस्तनियमार्थं॥ उभाभ्यामपि संधुक्ष्यते संधुक्षणं॥ मंत्रार्थः
हे अग्ने। हे सुश्रः। शोभनकीर्ते। मां सुश्रवसं सु। कीर्तिं कुरु॥ किंच॥ हे अग्ने। सुश्रवः। सौश्रवसं। सुश्रवाश्रा। सौश्रव
सश्रा। तां तत्र सुश्रवाः स्वयं॥ सुश्रवा गुरुस्तस्यायं सौश्रवसः॥ ममाचार्यमपि सुश्रवसं कृत्वा तदीयत्वेन मां सौश्रवसं
कुर्वित्यर्थः॥ किंचाहे अग्ने। यथा त्वं देवानां मध्ये यस्य चक्रतोर्निधेरुविद्व्यं॥ पासि। रक्षति। एवमहं मनुष्या
णां मध्ये वेदस्य श्रुतेर्निधिकरणं। भूयासं॥ भवेयं॥ ॥प्रदक्षिणं पर्युक्ष्योत्तिष्ठन्स्थाय समिधमादधात्यग्नये
समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे॥ यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशु
भिर्ब्रह्मवर्चसेन समिंधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्ना
दो भूयासं स्वाहेति॥ ॥ततो ब्रह्मचारी दक्षिणं यथा स्यात्तथा संधुक्षितमग्निं प्रदक्षिणहस्ते गृहीतेन उदकेन परिषि
च्य उत्थाय प्राङ्मुखस्तिष्ठन्समिधमादधाति अग्नौ प्रक्षिपति। अग्नये समिधमित्यादि स्वाहाकारांतेन मंत्रेण। समि
ध्यते दीप्यते दीप्यतेऽग्निरनयेति समित्। तल्लक्षणं चास्माभिः समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति सूत्रार्थे उक्तं॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ननु तिसृः समिधः सर्वत्रेति श्रौतसूत्रे तु कस्माद् दुरुपायेति ग्रहणं व्यर्थं॥ सत्यं॥ नायं होमः समिदाधानमित्येतत्सूचनार्थं
मुपायेति ग्रहणमित्यदोषः॥ अतोऽत्र त्यागाभावः॥ यद्वा उपायेति ग्रहणमन्यत्रस्मार्त्ते परिसंख्यार्थमिति कारिका
॥१५॥ यां॥ प्रयोगरत्नेतु त्यागो लिखितः॥ मंत्रार्थः॥ हे देवाः॥ इमां समिधमग्नये अग्न्यर्थं आहार्षं आहृतवानस्मि॥ किंभू
ताय बृहते महते। जातान् जातान् वेत्ति जातवेदास्तस्मै॥ यथा येन प्रकारेण॥ समिधा अनया दीयमानया त्वं हे अ
ग्ने समिध्यसे दीप्यसे। एवमहमायुषा जीवनेन॥ मेधया अतीतादि धारणवत्या बुद्ध्या॥ वर्चसा। तेजसा॥ प्र
जया पुत्रादिभिः। पशुभिः॥ गवादिभिः॥ ब्रह्मवर्चसेन तेजसा कृताध्ययनसंपत्त्या। एतैरहं समिधे। समृद्धो भ
वामि। आचार्यविषयं फलमप्याशंसते। जीवपुत्रो दीर्घायुरपत्यो ममाचार्यो भवतु॥ जीवतः पुत्रा यस्य॥ मेधा
वी अहमसानि भवामि॥ अनिराकरिष्णुर्गुरूपदिष्टधर्मादिविस्मरणशीलः॥ यशस्वी। तेजस्वी। ब्रह्मवर्च
सी। अन्नादः। अन्नमत्तीति॥ भूयासं॥ भवेयं॥ स्वाहा सुहुतमस्तु॥ ॥ एवं द्वितीयां तथा तृतीयां॥ ॥ एवं अनेनैव
मंत्रेण द्वितीयां समिधमादधाति॥ तथैवानेन मंत्रेण॥ तृतीयां समिधमादधातीति सूत्रः समिधमादधात्य
ग्नये समिधमाहार्षमित्युच्यमाने मंत्रे तेषु गपन्निसरणं आधानं प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमेवं द्वितीयां तथा तृ
तीयामिति सूत्रेण॥ ॥ एषा त इति वा॥ ॥ अथवा एषा ते अग्ने समित्तया इति मंत्रेण समिदाधानं॥ अत्रापि मंत्राव
र्त्तिः॥ समुच्चयो वा॥ ॥ अथवा अग्नये समिधं एषा त इति च द्वयोर्मंत्रयोः समुच्चये एकं समिदाधानं स्यात्॥ अत्रा ॥१५॥

पि प्रतिसमिदाधानं मंत्रयोरावृत्तिः॥ ॥ पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे॥ ॥ परिसमूहनं अग्नेः समन्ततः हस्तादिना संशोध
नं। पर्युक्षणं अग्नेः सर्वतो जलासेकः॥ परिसमूहनपर्युक्षणे पूर्ववत् प्राग्वत्॥ अग्नेः कर्त्तव्ये॥ पाणी प्रतप्य मुखं
विमृष्टे तनूपा अग्ने सि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि॥ अग्ने यन्मे तन्वा
ऊनं तन्म आपृण॥ मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां देवी सरस्वती आदधातु मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा
विति॥ ॥ पर्युक्षणानंतरं ब्रह्मचारी पाणी उभौ हस्तौ प्रतप्य तस्मिन्नग्नौ तापयित्वा। तनूपा अग्ने सीति सप्तभि
र्मंत्रवाक्यैर्मुखं विमृष्टे पाणिभ्यां मार्जयति॥ वाक्यभेदाच्च प्रतिवाक्यं पाण्योः प्रतपनं विमुखविमार्जनं च
॥ तनूपाः इत्येतस्य सदृशाख्यायिकात्प्रातीकग्रहणे प्राप्ते मंत्रवाक्यचतुष्टयस्योपयोगात्सर्वपाठः॥ मेधां मे
देवः सविता आदधातु मेधां देवी सरस्वती त्वनयोर्मंत्रयोराद्ध्यात्विस्यध्याहारः साकांक्षत्वात्॥ मंत्रार्थः॥ तनू
पा अग्ने सीत्यादयः स्पष्टाः॥ मेधामित्यस्यार्थः॥ देवो द्युतिमान्॥ सविता सूर्यो मे मह्यं मेधां धारणावतीं बुद्धिं॥ तथा
देवी दीप्यमाना सरस्वती आदधातु तथा अश्विनौ देवौ मे मह्यं मेधां आधत्तां संपादयतां॥ पुष्करस्रजौ पद्ममालाधा
रिणौ॥ अत्रांगालेपनं त्र्यायुषकरणं निवादनानि ग्रहकारानुक्तान्यप्याचारतोऽनुष्ठेयानि॥ तत्राभिवादनं गोत्र
नामोच्चारपूर्वकं पादोपसंग्रहः॥ अंगालेपनं त्र्यायुषकरणयोः सूत्रकारांतरप्रदर्शितौ मंत्रौ ग्राह्यौ॥ तद्यथा॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अंगान्यालभ्य जपत्यंगानि च म आप्यायतां वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलमिति। त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाट
ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि च त्र्यायुषमिति मंत्रैः॥ तत्र वाक् च म आप्यायतामिति क्रियाविपरिणामं कुर्यात्॥ अथाभि
वादने प्रकारः॥ तत्र याज्ञवल्क्यः॥ ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन्॥ तत अग्निकार्यादनंतरमित्यर्थः॥
ब्रह्मपुराणे॥ उपाध्यायमातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत्॥ आचार्यश्च ततो नित्यं अभिवाद्यो विजानता॥ मनुः॥ लौ
॥१२९॥ किकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च॥ आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्॥ अभिवादात्परं विप्रो ज्याया
ंसमभिवादयेत्॥ असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्॥ विप्रो द्विजोपलक्षणं॥ आपस्तंबः॥
स्वदक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत्॥ उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्रांज
लिः॥ मनुः॥ भोःशब्दं कीर्तयेदंते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने॥ नाम्नां स्वरूपभावो हि भोशब्द ऋषिभिः स्मृतः॥ आयु
ष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने॥ अकारश्चास्य नाम्नोंते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः॥ अकारश्चास्य ना
म्नोंत इत्यस्यायमर्थः॥ अस्याभिवादकस्य नाम्नोंते योऽपमकारः॥ अकार इति स्वरमात्रोपलक्षणं॥ सर्वे
षां नाम्नामकारांतत्वनियमाभावात्॥ स एवांत्यः स्वरः पूर्वाक्षरः पूर्वाणि गतान्यक्षराणि यस्य स तथोक्तः॥
एवंविधः प्लुतो वाच्यो न पुनरन्य एवाकारो नाम्नोंते वाच्य इति॥ तथा च वसिष्ठः॥ आमंत्रिते स्वरो योऽस्य प्लुत ॥२६॥
इति आमंत्रिते कर्तव्ये अभिवादकनाम्नोंते यः स्वरः स प्लवते। त्रिमात्रो भवतीत्यर्थः॥ ततश्चाभिवादनप्रत्य

भिवादनयोरेवं प्रयोगो भवति। अभिवादयेचैवनामाहमस्मि भो इति॥ आयुष्मान् भव सौम्य विष्णुशर्मा३न् इति॥ क्षत्रियवैश्ययो
स्तु वर्मगुप्तशब्दप्रयोग इति मदनपारिजाते। आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च॥ आयुःकामो न गृह्णीयात् ज्येष्ठपुत्र
कलत्रयोरित्यादिनिषेधस्तु अभिवादनव्यतिरिक्तस्थलविषय इति विज्ञेयं॥ अभिवादनं च हस्तद्वयेन कार्यं॥ अन्यथाकरणे
विष्णुना दोषसंकीर्तनात्॥ जन्मप्रभृति यत्किंचिच्चेतसा धर्ममाचरेत्॥ सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्॥ एतदपि
विद्वद्विषयं यतः॥ स एवाह॥ अज्ञाकर्णेन विदुषो मूर्खो लाभमेकपाणिनेति॥ अज्ञाकर्णौ श्रोत्रसमौ करौ कृत्वा पुनः संपुटितेन करद्व
येनेत्यर्थः॥ त्रिविधः ज्ञाकर्णौ संपुटितो यथा तथैव संपुटितेन करद्वयमयीत्यज्ञाकर्णौ॥ मनुः॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्य
भिवादनं॥ नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः॥ यमः॥ अभिवादे तु यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति॥ श्मशाने जायते वृक्षः
काकगृध्रादिसेवितः॥ शातातपः॥ पाखंडं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठं॥ सोपानत्कं कृतघ्नं च नाभिवादेत्कदाचन॥ धावं
तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा॥ भुंजानमाचमनार्हं च नास्तिकं नाभिवादयेत्॥ वमंतं जृंभमाणं च कुर्वंतं दंतधावनं॥
अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत्॥ बृहस्पतिः॥ जपयज्ञगणस्थं च समित्पुष्पकुशानलान्॥ उदपात्रार्घ्यभैक्ष्या
न्नं हस्तं नाभिवादयेत्॥ उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीं॥ अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति॥ जमदग्निः॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदंडिनं॥ नमस्कारं न कुर्याच्चेत्प्रायश्चित्ती भवेन्नरः॥ मनुः॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृ
द्धोपसेविनः। चत्वारि तस्य वर्द्धंते आयुः प्रज्ञा यशो बलं॥ एतच्चाभिवादनमधिकवयसामेव कार्यं॥ तथा च मनुः॥ ज्यायां
समभिवादयेदिति। गुरवो माता स्तन्यधात्री च पितामहादयो मातामहश्चान्नदाता चाभयदाता चाचार्यश्चोपनेता च भी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मातुलश्चपितृव्याश्चश्वशु
त्रविद्योपदेशाच्चतेषांपत्न्यश्चोपसंग्राह्याः॥ समावर्त्तनेन च॥ बाले समवयस्के चाध्यापके गुरुवच्चरेत्॥ मातृष्वसा पितृष्वसा च स
राश्चयवीयसोपित्रसुप्रत्यापिवाद्याः॥ उपाध्यायस्त्विजोज्येष्ठभ्रातरश्चसर्वेषांपत्न्यश्चेव॥ मातृष्वसादितयुपसंकुर्याज्ज्येष्ठेन्नपमनामयं
जरणीभ्रातृभार्याचनित्यमभिवाद्याःविप्रोष्यत्पसंग्राह्याज्ञातिसंबंधियोषितः॥ विप्रोष्यविप्रकुर्यात्प्रवृत्तेन्नपमनामयं ज्येष्ठेभ्यभिभाषेतयोभवत
॥ वैश्यंक्षेमंसमागम्यशूद्रमारोग्यमेवच॥ नवाच्योदीक्षितोनाम्नायवीयानपिसर्वथा॥ इज्यैरगमभिभाषेतयोमनुस्मृतौ॥ प्रतिग्
११७॥ कर्मनामभिः॥ ॥ अत्रभिक्षाचर्यचरणं॥ अत्रास्मिन्कालेभिक्षाचर्यकरणमित्यर्थः॥ अत्रविज्ञेयामनुस्मृतौ॥ प्रतिग्
हीत्वेदं उपस्थायचभास्करं॥ प्रदक्षिणंपरीत्याग्निंचरेद्भैक्षंयथाविधिरितत्रितयंभिक्षांगमितिपारिजाते॥ कारि
कायामप्येवं॥ ॥ भवत्पूर्वंब्राह्मणोभिक्षेत भवन्मध्यं राजन्योभवदंत्यंवैश्यः॥ भवच्छब्दः पूर्वोयस्याः सा भवत्पूर्वा तां
भिक्षांब्राह्मणोवर्णोत्तमःभिक्षेतयाचेत॥ एवंभवच्छब्दोमध्येयस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः क्षत्रियोभिक्षेत॥ तथा
भवच्छब्दोयस्यांत्येयस्याः साभवदंत्यातांवैश्यवर्णस्तृतीयोभिक्षेत॥ अयमर्थः॥ सगौरवसंबोधनार्थंभवत्पदमादि
मध्यावसानेषुब्राह्मणादिभिः क्रमेणकार्यंतच्चसंबुध्यंतं॥ तिसृद्गतिसूत्रसामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययवच्चतत्पदंभ
वति॥ तत्रायंप्रयोगः॥ भवतिभिक्षांदेहीतिब्राह्मणः॥ भिक्षांभवतिदेहीतिक्षत्रियः॥ भिक्षांदेहीभवतीति
वैश्यः॥ ॥ तिस्रोप्रत्याख्यायिन्यः॥ ॥ तिस्रस्त्रियोभिक्षांभिक्षेत॥ किंभूताः॥ अप्रत्याख्यायिन्यः॥ अत्रहि ११८
तीयार्थेप्रथमाभिक्षेतेतिकर्तृप्रत्ययात्प्रत्याख्यातस्यकर्मकारकापेक्षितत्वात्॥ प्रत्याख्यातंनिराकर्त्तुंशीलं

॥ शौनकेन
यासांताः॥ नप्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः॥ याभिस्त्रयःनिराकरणंनकुर्वंतितांभिक्षणीयाइत्यर्थः॥ ब्राह्मणेषुचरेद्भैक्षंमनिषिद्धास
विप्रोबोदर्शितः॥ अप्रत्याख्यायिनमग्नेभिक्षेत॥ प्रत्याख्यायिनीवेति॥ याज्ञवल्क्यः॥ ब्राह्मणेषुचरेदित्यत्रब्राह्मणविषयं अत
वर्जयइति॥ भैक्षंप्राज्ञचरेदित्यर्थः॥ आत्मवृत्तयेस्वशरीरयात्रार्थंनाधिकं॥ ब्राह्मणेषुचरेदित्यत्रब्राह्मणविषयं अत
एवव्यासः॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भैक्षमन्वहं॥ सजातीयगृहेष्वेवसार्ववर्णिकमेववेति॥ सर्वशब्दः प्रकृतवर्ण
चयपरः॥ ॥ षट्द्वादशापरिमितावा॥ ॥ षड्वास्त्रियः॥ द्वादशवा॥ अपरिमिताअसंख्याताभिक्षेतेत्यर्थः॥ ॥ मातरं
प्रथमामेके॥ एकेआचार्यामातरंस्वजननीप्रथमांभिक्षितेत्याहुः॥ अयंचप्रथमाहधर्मइतिकेचित्॥ ॥ आचार्यायभैक्षं
निवेदयित्वावाग्यतोहःशेषंतिष्ठेदित्येके॥ ततोब्रह्मचारीभिक्षांभिक्षित्वाआचार्यायउपनयनकर्त्रेभैक्षंभिक्षां
धप्यांनिवेदयित्वानिवेदनंकृत्वाइयंभिक्षालब्धेति॥ वाग्यतः संयमितवाक्अहःशेषंतिष्ठेत्॥ इतः प्रभृति
यावदस्तमयमासीतेतिएकेवदंतिनवेत्यन्ये॥ अतोविकल्पः॥ अहिंसन्नरण्यात्समिध आहृत्यतस्मिन्नग्नौपू
र्ववदाधायवाचंविसृजते॥ ॥ ब्रह्मचारीअहिंसन्अच्छिंदन्हिंसामकुर्वन्अरण्यात्वनात्समिध आहृ
त्यआनीयतस्मिन्नग्नौपूर्ववत्पाणिनाग्निंपरिसमूहेतिपूर्वोक्तरीत्याधायसमिदाधानंकृत्वावाचंवि
सृजतेयदिवाग्यतोगृहीतस्तदास्मिन्कालेविसृजते॥ ॥ अधःशाय्यक्षारालवणाशीस्यात्॥ इउपारणंसर्वेदाकार्यं॥
चरणंगुरुशुश्रूषाभिक्षाचर्या॥ ॥ अधःशायीस्यात्॥ अक्षारालवणाशीभवेत्॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अग्नेः परिचरणं समिदाधानं॥ परिसंमूहनादि सायंप्रातः उभयकालमग्निं चरेदिति स्मृत्यंतरात्॥ गुरुशुश्रूषा च प्र
सहं कौकृत्ववीस्वा ध्यायानुरोधेन॥ भिक्षाचर्या भिक्षाचरणं स्थित्यर्थं॥ ॥मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमना
नृतादत्तानि दानानि वर्जयेत्॥ ॥मधु प्रसिद्धं॥ मांसं च। मज्जनं गंगादौ स्नानं प्रतिषिध्यते॥ उदकेनोदकेन तत्कार्यं
मेव॥ उपर्यासनं॥ आसनस्योपरि मञ्चादि आसने शय्यायोपवेशनं॥ स्त्रीगमनं॥ स्त्रीणां मध्ये वस्थानं॥
॥१८॥ अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात्॥ अनृतं असत्यभाषणं॥ अदत्तादानं परद्रव्यग्रहणं अदत्तानां स्वयंग्र
हणं॥ एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत्॥ न कुर्यात्॥ ॥अष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्॥ ॥अष्टा
चत्वारिंशतं वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्॥ चतुर्णामपि वेदानां
मिलित्वा चत्वारिंशद्वर्षाणि चत्वारिंशत् तान्यष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्॥ चतुर्णामपि वेदानामेकैकं एवं व्रतादेशः॥ सर्वश्च वेदाहुत
ग्रहणार्थमेकमेव ब्रह्मचर्यव्रतं कुर्यात्॥ अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेकं एवं व्रतादेशः॥ अयमर्थः॥ ए
योह्यते॥ ॥द्वादश द्वादश वा प्रतिवेदं॥ ॥अथवा प्रतिवेदं द्वादश द्वादश वर्षपर्यंतं ब्रह्मचर्यं चरित्वा तस्मात्तेवेदांतरेपि ब्रह्मचर्येण
कं वेदं समाप्य समावर्तनं कृत्वा पुनर्द्वितीयवेदग्रहणं यावत् ब्रह्मचर्यं चरित्वा अस्मात् वेदांतरेपि ब्रह्मचर्ये
रेत्॥ यावद्ग्रहणं वा॥ ॥यद्वा यावद्वेदस्य वेदयोर्वेदानां पाठतोर्थतश्च स्वीकरणं तावद्ब्रह्मचर्यं चरेत्॥ अथ वर्णक्र
मेण परिधानवस्त्राण्याह॥ ॥वासांसि शाणक्षौमाविकानि॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणां क्रमेण ब्रह्मचारि
णां शाणक्षौम आविकानि वासांसि वस्त्राणि यथासंख्यं परिधानार्थं भवंति॥ शाणं शणमयः॥ क्षौमं दुकूलं अत ।१८॥

सी॥ तद्विकारमयम्॥ आविकं अवेर्मेषस्य विकारं आविकं॥ मेषरोमनिर्मितं॥ गोतमः॥ सर्वेषां कार्पासं वा विकृतमिति॥ व
सिष्ठः॥ शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य मांजिष्ठं क्षौमं च क्षत्रियस्य मयीतं वैश्यस्येति॥ कारिकायामप्येवं॥ कौशेयं पट्टविशे
ष इति पारिजाते॥ ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य॥ एणी हरिणी तस्या इदं मैणेयं चर्म उत्तरीयं ब्राह्मणस्य ब्रह्म
चारिणो भवति॥ अत्र कारिकायां प्रयोगरत्ने च विशेषः॥ तत्र अंगुजे बहिर्लोमं यद्वास्याच्चतुरंगुलं॥ एकखंडं त्रिखंडं वा
धार्यं तदुपवीतवदिति॥ ॥रौरवं राजन्यस्य॥ ॥राजन्यस्य क्षत्रियस्य रुरुर्नाम अरण्यसत्वविशेषस्तदीयं च
र्मोत्तरीयं भवति॥ अजं गव्यं वा वैश्यस्य॥ अजस्येदं चर्म आजं यद्वा गव्यं गोरिदं च र्म गव्यं वैश्यस्योत्तरीयं भव
ति। सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात्॥ ॥असति यथोदिते चर्मणि सर्वेषां वर्णानां वा गव्यं चर्म भव
ति॥ कुत एतत्॥ पुरुषप्रधानत्वाद्गव्यस्य चर्मणः॥ पुरुषप्रधानं हि गव्यं चर्म श्रूयते॥ तेऽवकाय पुरुषं
गव्येतोत्वचमदधुरिति॥ तेदेवाः पुरुषाच्चं अवकायत स्यात्तोत्वं गवि अदधुः॥ घृतवीत इति
॥ ॥मौंजीरशना ब्राह्मणस्य॥ ॥मुंजः शरः जन्मयी मौंजी मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारि
भवति॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य॥ ॥धनुर्ज्या धनुर्बद्धा यस्य ज्या गुणः मेखला क्षत्रियस्य ब्रह्मचारि
णो भवति॥ सामर्थ्याच्च स्नायुमयी वेणुमयी वा इयं च त्रिवृत्तानकार्या॥ ज्यात्वविनाशप्रसंगात्
॥ ॥मौर्वी वैश्यस्य॥ ॥मुरुतृणविशेषः॥ तन्मयी मौर्वी मेखला वैश्यस्य ब्रह्मचारिणो भवति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मुंजाभावे कुशाश्मंतकबल्बजानां॥ मुंजाभावे ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः ब्राह्मणस्य कुशाश्मंतकबल्बजा
नां सं बंधिनी रशना भवति॥ कुशमयी वा॥ अश्मंतारव्यतृणमयी वा बाल्बजी वा भवतीति भर्तृयज्ञ
॥१८ व्याख्याने उक्तं॥ मुंजाभावे तु शस्यं त्रय नुर्या मौर्व्यभावोपलक्षणार्थे इति रेणु गर्गहरिहरा:॥ मुंजा
द्यभावे वर्णक्रमेण कुशाद्या ग्राह्या इति मदनपारिजाते॥ ॥पालाशो ब्राह्मणस्य दंडः॥ ॥ब्राह्मण
स्य ब्रह्मचारिणः पालाशो दंडो भवति॥ ॥बैल्वो राजन्यस्य॥ बैल्वः बिल्ववृक्षोद्भवो दंडः क्षत्रि
यस्य ब्रह्मचारिणो भवति॥ ॥उदुंबरो वैश्यस्य॥ ॥वैश्यस्य ब्रह्मचारिण औदुंबर उदुंबरवृ
क्षोद्भवो दंडो भवति॥ अत्राचार्येणानुक्तमपि दंडप्रमाणमुपयुक्तत्वात् निरोधितत्वाच्छा
रवांतरीयं माह॥ तत्र केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दंडो ललाटसंमितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मि
तो वैश्यस्येति॥ दंडप्रक्रम्योक्तमिति जयरामभाष्ये॥ इदं च सूत्रं सूत्रत्वेन हरिहरभाष्येति
कृति॥ नर्ईयत्नकर्कादिग्रंथेषु नोपलभ्यंते अतो क्षिप्तमिति दृश्या भाति॥ ॥सर्वे वास
र्वेषां॥ ॥अथ वा सर्वे पालाशा दंडो दंडाः सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशामनियमेन
भवंति॥ ॥१८॥

नुप्रातिवर्णोऽजातिव्यवस्था भवति॥ ॥आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात्॥ ॥आचार्येणोपनयनकर्त्राहूत आकारि
तो ब्रह्मचारि आसनादुत्थाय प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात्॥ शयानं चेदासीनः॥ ॥चेद्यदि आचार्यः शयानं स्वपंतं
ब्रह्मचारिणमाह्वयति तदा स आसीन उपविष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात्॥ ॥आसीनं चेत्तिष्ठन्॥ चेद्यदि आसीनमु
पविष्टं ब्रह्मचारिणमाह्वयति आचार्यः तदा स ब्रह्मचारी तिष्ठन् प्रतिवचनं दद्यात्॥ ॥तिष्ठंतं चेदभिक्रामं॥ ॥चे
द्यदि तिष्ठंतं ब्रह्मचारिणमाह्वयति तदाभिक्रामं ॥अभिक्रामंतं चेदभिधावन्॥ चेद्यदि अभिक्रामंतं
ब्रह्मचारिणमाह्वयत्याचार्यस्तदा ब्रह्मचारी अभिधावन् आचार्याभिमुखं धावन् प्रतिवचनं दद्यात्॥ अस्यार्थवा
दमाह॥ ॥स एवं वर्त्तमानोऽमुत्राधवसत्यमुत्राधवसत्सातीति॥ ॥स ब्रह्मचारी एवं पूर्वोक्तब्रह्मचर्यधर्मेण वर्त्त
मानः अमुत्र स्वर्लोके अध इहैव स्थितः सन्वसति तिष्ठति॥ द्विरुक्तिः प्रशंसार्था॥ ॥तस्य स्नातकस्य कीर्त्तिर्भव
ति॥ ॥यथोक्तधर्मकर्तुः फल
ति॥ ॥येनैव ब्रह्मचर्यानुष्ठानं कृतं तस्य स्नातस्य समावृत्तस्य कीर्तिर्यशो भवति॥ ॥विद्यास्नातकोव्र
चेतत्॥ स्नातकस्य लक्षणमाह॥ ॥त्रयः स्नातका भवंति॥ त्रयस्त्रिविधाः स्नातका भवंति॥ ॥विद्यास्नातको व्र
तस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति॥ ॥त्रिविधा स्नातका इत्युक्तं॥ तत्रैको विद्यास्नातकः॥ द्वितीयो व्रतस्नात
कः॥ तृतीयो विद्याव्रतस्नातक इति॥ ॥समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः॥ ॥समा
प्य वेदं पाठतोऽर्थश्च वेदं वेदस्य मंत्रब्राह्मणात्मिकमेकां शाखां॥ असमाप्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ब्रह्मचर्यम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समाप्य यः समावर्त्तते स्नाति स विद्यास्नातक उच्यते॥ ॥समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्त्तते स व्रत
स्नातकः॥ ॥व्रतं ब्रह्मचर्यं द्वादशवार्षिकं समाप्य वेदमसमाप्य असंपूर्णमधीत्य यः समावर्त्तते स व्रतस्ना
तक उच्यते॥ एवं च व्रतस्नातकस्य विवाहोत्तरकालमध्ययनसमापनं वेदार्थज्ञा ॥उभयं समाप्य यः
॥२०॥ समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः॥ ॥उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातक उच्यते॥॥
लक्षणत्रयोजनं च स्नातकानेव इत्यादि सुज्ञेयं॥ उपनयनकालस्य परमावधिमाह॥ ॥आषोडशाद्ब्र
ब्राह्मणस्य नातीतः कालो भवति॥ अर्वाक् षोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्य अनतीतः नः अतिक्रांत एवोपनयनस्य का
लो भवति॥ आद्वाविंशाद्राजन्यस्य॥ ॥अर्वाक् द्वाविंशाद्वर्षात् क्षत्रियस्यानतीत एवोपनयनकालो भवति॥ आच
तवर्षो८ तुर्विंशाद्वैश्यस्य॥ ॥अर्वाक् चतुर्विंशाद्वैश्यस्यानतीत एवोपनयनकालो भवति॥ ॥अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रिका
भवति॥ ॥अत उक्तकालादूर्ध्वं अनुपनीता ब्राह्मणादयः पतितसावित्रिका भवन्तीति सेपघंते॥ अधिकाराभा
वात्॥ पतितास्खलिता सावित्री येभ्यस्ते पतितसावित्रिकाः॥ ॥नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न
च्चैभिर्व्यवहरेयुः॥ ॥एतान्पतितसावित्रिकान्नोपनयेयुः शास्त्रज्ञाः॥ अज्ञानादुपनीतानपि नाध्याप
येयुः॥ एवमध्यापितानपि न याजयेयुः॥ यज्ञं न कारयेयुः॥ एभिः सह भोजनादिभिः कर्मभिर्व्यवहारमपि
नकुर्युः॥ संति गर्भाधानादीनि नियतकालानि कर्माणि तेषु कालातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह॥ कालातिक्र ॥२०
गर्भाधानादिनियतकालानां कर्मणां नियतकालातिक्रमेषु कालातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह। कालातिक्रमे नियतवत्॥

मेनियतवत्॥ ॥गर्भाधानादिनियतकालानां कर्मणां नियतकालव्यतिक्रमे सति प्रायश्चित्तं नियतवत् नित्यवत् नियते
श्रौतकल्पे निमित्तिके कुर्याद्द्विविहितं स्मार्त्तं तदेवानादिष्टं भवति॥ तच्च अविज्ञाते पति महाव्याहृतिः सर्वानिष्कृतिर्यदि
सर्वप्रायश्चित्तं चेति॥ कालातिक्रमादन्यत्रापि यज्ञोपवीतिना बद्धशिखेन पवित्रपाणिना बद्धकच्छेन प्रदक्षिणमा
चांतेन शुचिना स्नातेन कर्म कर्त्तव्यमित्यादि स्मृत्यंतरविहितेपि नेष उत्सन्ने एतदेव भवति॥ नैमित्तिकांत
रविधानात्॥ आवसथ्याग्निसाध्यलौकिकाग्निसाध्यानग्निसाध्यकर्मसु चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्रेति प्रायश्चि
नसत्रतत्कलादत्र चतुर्गृहीतं गृहीत्वा होमः कार्यः॥ चतुर्गृहीतं च स्रुगभावेन न संभवत्यतः स्रुवसाध्यतेति सामभवा
ज्जपेयिभिः प्रायश्चित्ते उक्तं॥ सा च होमसंबंधाद्वैकल्पिकी भवति॥ स्रुवस्रुग्वादिरएव॥ स्रुवेण प्रायश्चित्तहोमभ
तिहारिहरः॥ तदयुक्तं॥ अत्र श्रौतातिदेशो नियतवदिति भगवता कृतः॥ तत्र चतुर्गृहीतं विहितं तत्रापि प्राप्नोत्ये
वा चतुर्ग्रहणं स्रुच्ये न संभवत्यतः स्रुकप्राप्ताकेन निर्वाप्यते॥ किं च पूर्णाहुतिधर्मोपि हरिहरैरंगीकृतस्तत्र पठि
तास्कक्स्वयं कुतो नांगीकृतेति यदि ग्रहोक्तेतिकर्त्तव्यतांगीकृता स्यात्ततः स्यात्स्रुवेण होमः स्यात् सा नांगीकृतेस्य
लमिति प्रसंगेन॥ कारिकायां॥ मुख्यकालेन रैः कर्म कर्त्तुं यदि न शक्यते॥ गौणकालेपि कर्त्तव्यं तदनादिष्टपूर्वकं॥
इदं प्रायश्चित्तं त्वनादिष्टं॥ यत्र विशिष्टं प्रायश्चित्तं स्मर्यते॥ तत्र नैतद्यद्यते किंतु तदेव तत्र भवति॥ यथा॥ स
र्वेकर्ममध्येनुष्ठितः॥ आचमनं स्मृतं॥ तथा॥ अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेनृतभाषणे। मार्जारमूषकस्पर्शे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आकुष्टेक्रोधसंभवे। निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्मकुर्वन्नपःस्पृशेदिति रामवाजपेयिनः॥ ॥त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणाम
पत्ये संस्कारो नाध्यापनंच॥ ॥त्रीन्पुरुषान्यावत्ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्रास्तेषां अपत्ये चतुर्थे पुरुषे
॥२१ असंस्कार उपनयनसंस्कारो न भवति॥ अध्यापनं च न भवति॥ अत्र हरिहरभाष्यमग्र्यं॥ ॥तेषां संस्का
रेच्छुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन्व्यवहार्या भवंतीति वचनात्॥ ॥तेषां पितृपुत्रपौत्राणां त्रयाणां पतित
सावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारेप्सुः आत्मानं संस्कारयितुकामः स व्रात्यस्तोमेन यज्ञेनेष्ट्वा व्रात्यस्तोमं कृत्वा
व्यवहार्यो भवति॥ कामं इच्छया व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा अधीयीरन्वेदं पठेयुः व्यवहार्याः शिष्टानामध्ययनादिक
प्रसुयोग्या भवंतीति वचनात्स्मृतेः॥ अथ षंढमूकादीनां विशेषं प्रयोगपारिजाते॥ ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जा
तो ब्राह्मण स इति श्रुतिः॥ तस्माच्च षंढबधिरकुब्जवामनपंगुषु। जडगद्गदरोगार्त्तेषु शुष्कांगविकलांगिषु॥ मत्तोन्मत्ते
षु मूकेषु शयनस्थे निरिंद्रिये। ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितं॥ मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित्
प्रचक्षते। कर्मस्वनधिकाराच्च पतितं नास्ति चेतयोः॥ तदपत्यं च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा॥ संस्कारमंत्र
होमादीन्करोत्याचार्य एव तु॥ उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः समीपतः॥ आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं
स्पर्शवाजपेत्॥ कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत्॥ एवमेव द्विजे जातौ संस्कार्यौ गोलकुंड ॥२२
कौ॥ स्मृत्यर्थसारे वं॥ आपस्तंबः॥ शूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनं॥ इदं च रथकारस्योपनय

नं॥ तस्य च माता माहिष्या करणं शूद्रत्वं॥ अदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानामिति॥ ॥इति श्रीत्रिरग्निचित्संम्रा
ट्स्थपति श्रीमहायाज्ञिकधामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे ५॥ अथ पद्
र्थक्रमः॥ शुक्लपक्षे द्वितीयादिस्वाध्यायतिथिषु नानध्यायेन नैमित्तिकानध्याये पूर्वाह्णेषु शुभमुहूर्ते शुभचंद्रादौ
गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्द्धकास्तरहित्यादौ ज्योतिर्विप्रोक्ते शुभकाले उपनयनं कार्यं॥ तत्र अधिकारसिद्ध्ये प्रायश्चि
त्तमाह॥ वृद्धविष्णुः॥ कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन्कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत्॥ आचार्यो द्वादशसाहस्रं गायत्रीं च जपेत्त
था॥ नांदीश्राद्धे कृते स्यादनध्यायस्तु कालिकः॥ नहोपनयने कार्ये वेदारंभं न कारयेत्॥ उक्तकाले उपनानीषुः वि
तापूर्वेद्युः बटोः परिधानार्थं शुक्लमीषद्धौतं नवं सदृशं परिधानं वस्त्रमुत्तरीयार्थं चाजिनं यज्ञोपवीतं मेखलाम
दण्डं सौम्यदर्शनं दंडं कौपीनं भिक्षाभाजनं च संपाद्य स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्ध्ये कृच्छ्रत्रयं द्वादश
सहस्रं गायत्रीं च जप्त्वा कुमारेणापि कामचारकामवादकामभक्षणादिदोषापनोदार्थं कृच्छ्रत्रयं कारयित्वास्य
क्षिप्रवाचनांकुरार्पणग्रहयज्ञादौ नांदीश्राद्धानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा मंडपप्रतिष्ठां कुर्यात्॥ तत्र संकल्पः॥
अस्य कुमारस्योपनयने महानुकूल्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ग्रहयज्ञं करिष्य इति॥ ग्रहयज्ञे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

समाप्यदेशकालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य द्विजत्वसिध्या वेदाध्ययनाधिकारार्थं श्वस्तु उपनयनं करिष्ये॥ तदंगभूतमध्यग
गणपतिपूजनपूर्वकं स्वस्तिवाचनपूर्वकं नांदीश्राद्धं मंडपप्रतिष्ठां कुलदेवतादिस्थापनं च करिष्ये॥ उपनयनेन
तत्र गणपतिस्वस्तिवाचनगृह्यज्ञनांदीश्राद्धादीनि कुर्यात्॥
सह चौलकरणपक्षे पितरं पिसीकल्प्य कीर्तयेत्॥ तत्र ... ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा कुमारं च भोजयित्वा बहिः
॥२२॥ अथापरेद्युः कृतनित्यक्रियः कुमारस्य वपनं कारयित्वा॥ ततो वैकल्पिकावधारणं॥ तूष्णीं मेखलाबंधनं॥ दंडः
शालायां पंचसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयेत्॥ ततो वैकल्पिकावधारणं॥ मौनपूर्वकं अपरिमिताश्च मिदालीयाः॥
पालाशः॥ आसीनाय गायत्रीप्रदानं॥ एषा तइति समिदाधानं॥ ततः आचार्योपनेता पुरुषः कृतमंगलस्नानं स्रग्मालाद्यैरलंकृतं बटुमाचार्यस
न्निधावानयतो हः अग्रे तिष्ठेदिति पक्षः॥ ततः आचार्योपनेता ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहि इति वदति॥ ब्रह्मचर्यमागामि
मीपे आनयति॥ ततः आचार्यो बटुमग्नेः पश्चादवस्थाप्य ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्यो वदति। ब्रह्मचार्यसानीति ब्रह्मचारी ब्रूयात्॥ ततः कुमारमाचा
ति ब्रह्मचारी ब्रूयात्॥ ततो ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्यो वदति। ब्रह्मचार्यसानीति ब्रह्मचारी ब्रूयात्॥ ततः आचार्यो कुमारस्य कटिदेशे इयं दुरुक्तमिति मंत्रेण मेखलां बध्नाति।
यो वासः परिधापयति येनेन्द्रायेति॥ ततः आचार्यो कुमारस्य कटिदेशे इयं दुरुक्तमिति मंत्रेण मेखलां बध्नाति॥ यज्ञोपवीतमिति मंत्रं पठित्वा दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे यज्ञो
उवासुवासा इति बध्नाति॥ तूष्णीं वा॥ ततो बटुः यज्ञोपवीतमिति मंत्रं पठित्वा दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे यज्ञो ... ततः आचार्यो दंडं माणवकाय प्रय ॥२२॥
पवीतं निवेशयति। ततो बटुर्मित्रस्य चक्षुरित्यजिनमुत्तरीयं गृह्णाति॥ ततः आचार्यो दंडं माणवकाय प्रय

ति॥ माणवकोयो मे दंड इति प्रतिगृह्णाति॥ अथाचार्यो बटोरंजलिमद्भिः पूरयत्यापो हिष्ठेति तिसृभिः॥ सूर्यमुदीक्षस्वे
ति॥ माणवकोयो मे दंड इति प्रतिगृह्णाति॥ अथाचार्यो माणवकस्य दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा हृदयमालभे
त्याचार्य आह॥ ततो बटुस्तच्चक्षुरिति सूर्यं पश्यति॥ ततः आचार्यो माणवकस्य दक्षिणहस्तं गृहीत्वाह को नामासीति॥ अमुक अहं भो इति बटुः प्रत्याह॥ त
ते मम व्रते तदिति॥ ततः आचार्यो माणवकस्य दक्षिणहस्तं गृहीत्वाह को नामासीति॥ तदैवाचार्य इंद्रस्य ब्रह्मचार्यसीति मंत्रं ब्रूयात्॥ तदा
तो गुरुर्बटुं प्रतिकस्य ब्रह्मचार्यसीति वदति। भवत इति बटुराह॥ तदैवाचार्य इंद्रस्य ब्रह्मचार्यसीति मंत्रं ब्रूयात्॥ ततो बटुरग्निरद
मुक ब्रह्मचारीति प्रयोगो मंत्रांते॥ अथैनमाचार्यो रक्षायैभूतेभ्यः परिददातिप्रजापतये त्वेति॥ ततो बटुरग्निरद
क्षिणीकृत्याचार्यस्योत्तरत उपविशति। ततो गुरुर्ब्रह्मोपवेशनाद्यौज्यादि दक्षिणदानांतं चरुडाकरणवत्कृत्वा
नुशासनं करोति॥ तच्चैवं॥ ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य आह॥ भवामीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ अपोशानेत्याचार्य आह॥
नुशासनं करोति॥ तच्चैवं॥ ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य आह॥ करवाणीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ मा दिवा सुषुप्था इत्याचा
अशानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ कर्म कुर्वित्याचार्य आह॥ करवाणीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ समिधमाधे
र्य आह॥ नस्वपामीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ वाचं यच्छेत्याचार्य आह। यच्छामीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ समिधमाधे
हीत्याचार्य आह॥ आदधानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ अपोशानेत्याचार्य आह। अशानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह॥ अ
थाचार्यो ब्रह्मचारिणोऽग्नेरुत्तरतः प्रत्यङ्मुखोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय सावि
त्रीं ब्रूयात्॥ तत्रैवं॥ प्रणवव्याहृतिपूर्वकं प्रथमं समेकैकं पादं॥ तथा द्वितीयमर्धर्चशः॥ तथैव तृतीयं सर्वां स्वय

च बटुना सह पठेत्॥ दक्षिणतः आसीनायवासावित्रीप्रदानं॥ ततो ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति॥ तत्र पूर्वमग्नेः
संधुक्षणं पंचमंत्रैरिंधनप्रक्षेपेण॥ अग्ने सुश्रव इति प्रथमं॥ यथा त्वमग्न इति द्वितीयं एवं मां० समिति तृती
संधुक्षणं पंचमंत्रैरिंधनप्रक्षेपेण॥ अग्ने सुश्रव इति प्रथमं॥ यथा त्वमग्न इति द्वितीयं एवं मां० समिति तृती
॥२३॥ यं॥ यथा त्वमग्ने देवानामिति चतुर्थं॥ एवमहं मनुष्याणामिति पंचमं॥ प्रदक्षिणमग्निमुदकेन पर्युक्ष्योत्थाय
समिधमग्नये समिधमित्यग्नौ प्रक्षिपति॥ एवं द्वितीयां॥ तथैव तृतीयां॥ एषा त इति वा मंत्रेण समिधमाधा
नं॥ जपवादाभ्यामपि समिधमाधानं॥ पुनः पंचभिर्मंत्रैरग्नेः संधुक्षणं पूर्ववत्॥ अग्नेः पर्युक्ष्य॥ ततस्तत्पाणीप
णीप्रतप्य तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहि मुखं विमार्ष्टि॥ ततो द्वितीयवारं पाणी प्रतप्य आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि
तिमुखं विमार्ष्टि॥ एवं तत्पाणी प्रतप्य वर्चोदा इति प्रतिमंत्रं मुखमार्जनं॥ वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि॥ अग्नेय
न्मेतन्वा ऊनं तन्म आपृण॥ मेधां मे देवः सविता आदधातु॥ मेधां देवी सरस्वती आदधातु॥ मेधामश्विनौ
देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥ अथाचारतोनुष्ठेयाः पदार्थाः॥ अंगानि च म आप्यायंतामिति शिरःप्रभृति सर्वांगा पादांत
णयालंभनं॥ वाक्च म आप्यायतामिति मुखालंभनं॥ प्राणश्च म आप्यायतामिति नासिकयोरालंभनं॥ यशोबलं च
म आप्यायतामिति जपः॥ ततो भस्मना ललाटे तिलकं कुर्यात्॥ त्र्यायुषं जमदग्नेरिति। कश्यपस्य त्र्यायुषमिति ग्री
वायां तिलककरणं। यद्देवेषु त्र्यायुषमिति दक्षिणांसे॥ तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति हृदये॥ ततो भिवादनं॥ तत्रै ॥२२५
वं प्रयोगः॥ मां उत्थ गोत्रः। भार्गवः। च्यवन। आप्नवान। और्व। जामदग्न्येति पंचप्रवरः अभिवादये अमुक

उक्तानाम्यां तु पाणिभ्यामिति पैठीनसेर्वचः॥
नामाहमस्मि भो३ इत्यभिवादने कारिकायां॥ पद्माकारौ करौ कृत्वा पादोपग्रहणं गुरोः॥ ततो वृद्धाभिवादनं॥ ॥ अथ भिक्षाचर्यचरणं॥ तत्र ब्रह्म
आयुष्मान् भव सौम्य विष्णुशर्मा३ इत्याचार्यस्य प्रत्यभिवादनं॥ ततो वृद्धाभिवादनं॥ ॥ अथ भिक्षाचर्यचरणं॥ तत्र ब्रह्म
चारी पात्रं गृहीत्वा भवति भिक्षां देहीत्येवं भिक्षां याचेत॥ तिस्रो प्रत्याख्यायिन्यः षट् द्वादश वा परिमिता वा॥ ततो भि
क्षामाचार्याय निवेदयेत्॥ अत्र मध्याह्नसंध्यां कुर्यादिति प्रयोगपारिजाते। नेति रुद्रभट्टीकाकारः॥ ततो भैक्षं गुरुणा
तिगुरुणानुज्ञातो भोजनं कुर्यात्॥ इतः प्रभृति सर्वास्तमयं यावत् वाग्यतो वा भवेत्॥ ततः सायंकाले संध्यावंदनपूर्वक
मग्निपरिचरणं पाणिनाग्निं परिसमूहतीत्यादि अभिवादनांतं पूर्ववत्। उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः॥ त्र्यहमेतं
मेतमग्निं धारयंती त्यापस्तंबोक्तेः॥ यावद्व्रतमग्निरक्षणमिति गर्गपद्धतौ॥ इत्युपनयने पदार्थक्रमः॥ एषः प्रयो
गः स्वस्वकाले कृतपूर्वसंस्कारस्य। असंस्कृतस्य तु विशेष उच्यते॥ आचार्य उपनयनात् पूर्वदिने बटुना सह मंग
लस्नातः प्राणानायम्य तिथ्यादि संकीर्त्य मम कुमारस्य गर्भाधानपुंसवनसीमंतजातकर्मनामकरणनिष्क्र
मणान्नप्राशनचौलकर्मात्मनां संस्काराणां कालापत्तिदोषनिवृत्तिद्वारा श्री परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्त
होमं करिष्ये इति संकल्प्य पंचसंस्कारपूर्वकमग्निं लौकिकं स्थापयित्वा स्थाल्यामाज्यं निरूप्याग्नावधिश्रि
त्यास्रुवेद्धमैः सेम्रज्याज्यमुद्वास्य कुशात्तणाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य स्रुवेणादाय समित्प्रक्षेपं कृत्वा नवाहुतीर्जु
होति॥ भूः स्वाहा॥१ भुवः स्वाहा॥२॥ स्वः स्वाहा॥३॥ भूर्भुवः स्वः स्वाहा॥४॥ त्वन्नो अग्ने० स्वाहा॥५॥ सत्वन्नो

सतन्नो० एधि स्वाहा॥६॥ अयाश्चाग्ने० स्वाहा॥७॥ ये ते शत० स्वर्का स्वाहा॥८॥ उदुत्तमं० स्वाहा॥९॥ इति नवाहुतिहोमात्मकं
प्रायश्चित्तं कृत्वा चौलातिरिक्तसंस्काराणां प्रमादादकरणे प्रत्येकं पादकृच्छ्रं चौलाकरणे द्वैकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वं चौलातिरि
॥२४॥ क्ताकरणे प्रत्येकमर्द्धकृच्छ्रं चौलातिकरणे कृच्छ्रं बहुना कारयेत्॥ अशक्तौ तत्प्रत्याम्नायत्वेन गोदानं तिलाहुति
सहस्रं दशसहस्रगायत्रीजपं द्वादशब्राह्मणभोजनादिविधिकं प्रायश्चित्तं कारयित्वा तानि जातकर्मादीनि कृत्वा पूर्वोक्त
प्रकारेणोपनयनं तंत्रेण सर्वं समाचरेत्॥ उपनयनेन सह चौलकरणे पूर्वेद्युः संस्कारकृत्यसंकीर्ण्ये युगपत्स्वस्तिवाच
नग्रहयज्ञनांदीश्राद्धानि कृत्वा परेद्युर्मंगलस्नान ब्राह्मणत्रयभोजनादिवरदानान्तं पूर्वोक्तचौलप्रयोगं सर्वं
कृत्वा पुनः स्त्रिय्यादिसंकीर्ण्ये कुमारस्य वपनादि उपनयनं सर्वं कार्यं॥ अत्र शौनकः॥ आरभ्याधानमाचौला
न्तकालातीते तु कर्मणां॥ व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमं॥ एतेष्वेकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत्॥ चूडाया
मर्धकृच्छ्रः स्यादापद्येवमीरितं॥ अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत्॥ कात्यायनः॥ लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्राय
श्चित्तं विधीयते॥ प्रायश्चित्ते कृते पश्चात् लुप्तं कर्म समाचरेत्॥ स्मृत्यर्थसारेप्येवं॥ आश्वलायनकारिकायां तु
॥प्रायश्चित्ते कृते तेनैव कर्म कर्ता कृतमित्युक्तं॥ प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै॥ कार्यमित्येक आचार्या नेतो
न्येनु विपश्चित इति। मंडनेन तु कालातीतेषु सर्वेषु आपत्स्वपरेषु च। कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि ॥२४॥
तु इत्युक्तं॥ तत्र सर्वेषां तंत्रेण सूक्तं॥ तत्र सर्वेषां तंत्रेण नांदीश्राद्धं कुर्यात्॥ देशकालकर्तृवैगुण्यात्॥ अथ ब्रह्म

चारिणो धर्माः॥ अधःशयनं॥ अक्षारलवणाशनं॥ दंडधारणं॥ अरण्यात्स्वयंशीर्णानां समिधामाहरणं। सायंप्रातर्मध्या
ह्नसंध्योपासनं॥ परिसमूहनादियथोक्तमग्निपरिचरणं सायंप्रातः संध्योपासनानंतरं॥ गुरुशुश्रूषया स्थातव्यं॥ भो
जनार्थं द्वारद्वयं प्रातःसायंकाले च भिक्षाचरणं भैक्षाशने लोहे मृन्मये वा पर्णे दोषाकार्यं॥ मधुमांसपर्यारभक्षणं॥ उ
न्मज्जनं न कर्तव्यं॥ उद्धृतोदकेन स्नातव्यं॥ आसनस्योपरि मसूरिकास्थापनं कृत्वा नोपवेशनं॥ स्त्रीणां मध्ये नावस्थानं॥ ना
नृतवदनं॥ नोदकत्रादानं॥ अन्येपि स्मृत्यंतरोक्ता नियमाः॥ याज्ञवल्क्यः॥ मधुमांसांजनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनं
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत्॥ शुक्तं परुषं वचः पर्युषितान्नं च॥ मनुः॥ अभ्यंगमंजनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्र
धारणं॥ वर्जयेदिति प्रकृतं॥ पारिजाते कूर्मे॥ नादर्शे चैव वीक्षेत नाचरेद्दंतधावनं॥ गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुंजीत न
कामतः॥ एतन्निषिद्धं मध्वादिविषयं॥ अन्यस्य गुरोर्ज्येष्ठस्य सवर्णस्याप्यते॥ वसिष्ठः॥ सचेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छि
ष्टशेषमौषधार्थे सर्वं प्राश्नीयादिति॥ ज्येष्ठभ्रातुरपि स्यादित्येयं॥ तथापस्तंबः॥ पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति
॥स्मृत्यंतरे॥ गुरुवद्गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्॥ प्रचेताः॥ ताम्बूलाभ्यंजनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनं॥ यति
श्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्॥ यमः॥ मेखलामजिनं दंडमुपवीतं च नित्यशः॥ कौपीनं कटिसूत्रं च ब्र
ह्मचारी तु धारयेत्॥ ॥अथ ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तं॥ तत्र बोधायनः॥ अत्र शौचाचमनसंध्यावंदन
दं भैक्षाग्निकार्यराहित्य शूद्रादिस्पर्शन कौपीन कटिसूत्र यज्ञोपवीत मेखला दंडाजिनत्याग दिवास्वापछ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रधारणपादुकाध्यारोहणमालाधारणोद्वर्त्तनानुलेपनांजनजलक्रीडाद्यूतनस्यगीतवाद्यादिभिरतिपार्श्वेउदिसीमा
षणपर्युषितान्नभोजनादिब्रह्मचारीव्रतलोपजसकलदोषपरिहारार्थंब्रह्मचारीकृच्छ्रत्रयंचरेत्समाव्याहृतिहोमंच
कुर्यात्।।तद्यथा।।लौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यब्रह्मवरणाद्याज्यभागांतंकृत्वाप्रथमेभ्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिस्तत्र आ
।।२५।। ज्याहुतीर्हुत्वा।४।भूरग्नयेचपृथिव्यैचमहतेचस्वाहा।।५।।भुवोवायवेचांतरिक्षायचमहतेचस्वाहा।।६।।स्वरादि
त्यायचदिवेचमहतेचस्वाहा।।७।।भूर्भुवःस्वश्चंद्रमसेचनक्षत्रेभ्यश्चदिग्भ्यश्चमहतेचस्वाहा।।८।।पाहिनोअग्नएन
सेस्वाहा।।९।।पाहिनोअग्नेविश्ववेदसेस्वाहा।।१०।।यज्ञंपाहिविभावसोस्वाहा।।११।।सर्वंपाहिशतक्रतोस्वाहा।।१२।।पुनरूर्जा
निवर्त्तस्वपुनरग्नइषायुषा।।पुनर्नःपाह्यंहसः।।१३।।सहरय्यानिवर्त्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया।।विश्वप्स्न्याविश्वतस्परि
स्वाहा।।पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वास्विष्टकृदादिबर्हिर्होमांतंशेषंसमापयेदिति।।एतदस्वधर्मलोपेप्रायश्चित्तं।।बहुध
र्मलोपेतुप्रायश्चित्तविशेषोसन्निधाने।।तंबोधियाजपेन्मंत्रंलक्षंचैववशिवालये।।ब्रह्मचारिस्वधर्मेचन्मानंचे
स्तूर्णमेवतदिति।।महानाम्न्यादिव्रतेषुलुप्तेषुतारतम्येनत्रीन्षड्द्वादशवाकृच्छ्रान्कृत्वापुनर्व्रतंप्रारभेतेतिसर
स्यर्थसारे।।तथा।।संध्याग्निकार्यलोपेस्नात्वाष्टसहस्रंजपः।।अभ्यासेद्विगुणःपुनःसंस्कारश्चेत्युक्तं।।इतिब्र
ह्मचारिव्रतलोपेप्रायश्चित्तं।।अथपुनरुपनयनं।।तत्रमनुः।।अज्ञानात्प्राश्यविण्मूत्रंसुरासंसृष्टमेवचापु
नःसंस्कारमर्हन्तित्रयोवर्णाद्विजातयः।।चांद्रिकायांबौधायनः।।सिंधुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथाप्रत्यंतवासि
नः।अंगबंगकलिंगांध्रगत्वासंस्कारमर्हति।हेमाद्रौपाद्मे।।प्रेतशय्याप्रतिग्राहीपुनःसंस्कारमर्हतीति।द्वि ।।२५।।

वकमनुः।।जीवन्यदिसमागच्छेद्घृतकुंभेनिमज्ज्यच।।उद्धृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत्।।मिताक्षरायांपराशरः।।यःप्र
स्यवसितोविप्रःप्रव्रज्यातोविनिर्गतः।।अनाशकनिवृत्तश्चगार्हस्थ्यंचेच्चिकीर्षति।।सचरेत्त्रीणिकृच्छ्राणित्रीणिचांद्रायणा
निच।जातकर्मादिभिःसर्वैःसंस्कृतःशुद्धिमाप्नुयात्।।शातातपः।।लशुनंगृंजनंजग्ध्वापलांडुंचतथाशुनं।।उष्ट्रमानुषकेभा
श्वरासभीक्षीरभोजनात्।।उपनयंपुनःकुर्यात्तप्तकृच्छ्रंचरेन्मुहुः।।अपरार्कादिसर्वग्रंथेषुपित्रादिव्यतिरेकेणब्रह्मचारिणः
प्रेतकर्मकरणेपुनरुपनयनमित्युक्तं।त्रिस्थलीसेतौ।।कर्मनाशाज्जलस्पर्शात्करतोयाविलंघनात्।।गंडकीबाहुतरणात्पुनः
संस्कारमर्हति।पराशरः।।अजिनंमेखलादंडोभैक्ष्यचर्याव्रतानिच।।निवर्त्ततेद्विजातीनांपुनःसंस्कारमर्हति।।यएकं
वेदमधीत्यान्योवेदंतुमिच्छति।तस्यपुनरुपनयनमितिहरदत्तः।।नेत्यन्ये।।सर्वेभ्योवेदेभ्यःसावित्र्युच्यतइत्यापस्तंब
वचनात्।।यमः।।पुराकल्पेषुनारीणांमौंजीबंधनमिष्यते।।अध्यापनंचवेदानांसावित्रीवाचनंतथा।।इदंयुगांतरविषयइति
पुनरुपनयनं।।त्रुटितानांमेखलादीनांप्रतिपत्तिमाहमनुः।।मेखलामजिनंदंडमुपवीतंकमंडलुं।।अप्सुप्रास्यविनष्टानिगृ
हीत्वान्यानिमंत्रवित्।।अथगर्गमतेविशेषः।।श्राद्धं।।वपनं।।ब्राह्मणभोजनं।।बटोरपि।।अग्निस्थापनं।।अलंकृतस्यान
यनं।।पश्चादग्नेरवस्थापनं।।ततोब्रह्मासनादिबर्हिस्तरणांतंकर्म।।ततोब्रह्मचर्यमागामितिवाचनं।।ब्रह्मचर्यसानीति
चावासःपरिधापयति।।मेखलाबंधनं।।वटोर्मंत्रपाठः।।मंत्रेणयज्ञोपवीतपरिधानं।।ततआचमनं।।उत्तरीयधारणंमं
त्रेण।।दंडप्रतिग्रहः।।दीक्षावद्धा।।अंजनांजलिपूरणमद्भिः।।चैत्रमपूर्वकंसूर्यावेक्षणं।।हृदयालंभनं।।दक्षिणहस्तग्रहणा
द्विभ्यस्तेभ्यःपरिदानांतं।।ततोहस्तविसर्गः।।ततःप्रदक्षिणंपरिक्रम्योपवेशनं।।ततआचार्यस्यउपयमनादिपर्ये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तरणांतं॥ आचार्यस्यान्वारंभो माणवककर्तृकः॥ ततआघारावाज्यभागौ चतुर्दशाहुतयः॥ संस्रवप्राशनादिदक्षिणादानांतं॥ ततोब्रह्म
चारिशासनब्रह्मचार्यसीत्यादिपूर्ववत्॥ ततोबर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनांतं॥ ॥अथसावित्रव्रतादेशः॥ तत्रउपलेपनादि
बर्हिस्तरणांतं॥ ततःकुमारउत्थाप्यहस्तेनोदकंगृहीत्वाग्निमुखोभूत्वाग्नेव्रतपतेव्रतंचरिष्यामिसावित्र्यंसघःकालेतच्छकें
३५ यंतन्मेराध्यतामितिव्रतग्रहणंकरोति॥ ततोब्रह्मचारिणउपवेशनं॥ ब्रह्मचारिणआचार्यस्यान्वारंभः सर्वास्वाहुतिषु
॥उपनयनादिआज्यभागांतं॥ ततोवेदाहुतयःषोडश॥ प्रतिवेदंचतस्रश्चतस्रः॥ एवंषोडश॥ ततःप्रजापतयेदेवेभ्यइत्याघाःस
प्त॥ ततोमहाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंतादश॥ आज्यभागाघारांताःसप्तत्रिंशदाहुतयोव्रतानामादेशोविसर्गंचहोतव्याः॥॥
ततःसंस्रवप्राशनादिब्रह्मणेदक्षिणादानांतं॥ ततअथास्मैसावित्रीःमन्वाहेत्यादियथोक्तंसावित्रीप्रदानं॥ ततोमाणवकस्य
तत्सवितुरित्यनेनमंत्रेणसंध्योपासनं॥ संध्योपासनांतेतत्सवितुरित्यनेनैवाग्निपरिचरणं॥ तदैवगोत्रनामग्रहणपूर्वः
सर्वेषामभिवादनं॥ ततोभिक्षाचर्यचरणं॥ भिक्षानिवेदनं॥ भिक्षांभोरित्येवं॥ आचार्यस्तुभिक्षांभोरित्येवंभिक्षांस्वीकुर्यात्॥
ततोब्रह्मचारीशुचिर्भूत्वास्वासनेउपविशति॥ ततोबर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनांतं॥ अथानंतरंसावित्रव्रतवत्संध्योपास
नाग्निपरिचरणानुष्ठानं॥ ततउपलेपनादिबर्हिस्तरणांतं॥ ततउत्थायहस्तेनोदकंगृहीत्वाग्निमुखोभूत्वाग्नेव्रतपतेव्रतमचारि
षंसावित्रंसघःप्रलंतदशकंतन्मेराधीतिमंत्रेणसावित्रव्रतोत्सर्गंकरोति॥ ततउपयमनकुशानादिपर्युक्षणांतं॥ अन्वारंभः
॥ततआघारावाज्यभागौ॥ वेदाहुतयःषोडश॥ प्रजापतयइत्याघाःसप्त॥ महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंतादश॥ एवंसप्तत्रिं
शदाहुतयः॥ ततःप्राशनादिब्राह्मणभोजनांतंपूर्ववत्॥ सावित्रव्रतादेशोब्रह्मणेदक्षिणादानांतेसावित्र्यासंध्यावंदनं॥ अ
ग्निपरिचरणंचयदनुष्ठितंव्रतोत्सर्गेतदभावः॥ ततअप्सुंतरितिदंडस्याप्सुप्रक्षेपः॥ वातरंहाभवेतियज्ञोपवीतस्य
प्सुप्रासनं॥ नमोवरुणायेतिकुमारस्यदण्डादिधृतशार्करा एणीजस्येदंप्रासनं॥ ॥इतिसावित्रव्रतोत्सर्गः॥ ॥ ॥ । २५

॥

अथाग्नेयव्रतं॥ तत्रोपलेपनादिबर्हिस्तरणांतं॥ ततोब्रह्मचारिणोमेखलाजिनधारणं॥ यज्ञोपवीत~~[illegible]~~धारणं। इदंसंपन्नं। ग्र
हणंवा॥ मेखलादिधुपूर्णाकारयमेनाः॥ ततोव्रतग्रहणंपूर्ववत्॥ अग्नेव्रत०मिआग्नेयींसांवत्सरिकंतच्छ०ध्यतामेति॥ आग्नेयीयथाकाले
तच्छकें०ध्यतामितिरुद्रानीप्रयोगंकुर्वीत॥ ततःस्थानेउपवेशनं॥ आचार्यान्वारंभः॥ ततउपयमनादिपर्युक्षणांतं॥ आघाराघाःस्वि
ष्टकृदंताःसप्तत्रिंशदाहुतयोत्रापिहोतव्याः॥ ततःप्राशनादिब्राह्मणभोजनांतं॥ ततःस्म[illegible]माध्याह्निकं॥ संध्योपासनं॥ ततो
ग्नेःपश्चादुपविश्यपाणिनाग्निंपरिसमूहतीत्यादित्र्यायुषकरणंतयथोक्तं॥ तत्रविशेषः॥ मात्रालेभनेनकर्मेमतेभ्याहरः॥ अंगानि
चमआप्यायतामितितिगर्भपद्धतौ॥ त्र्यायुषकरणांतं॥ शिवानामेतिजपः॥ यदिबहुर्मेधाकामस्यात्तदासदसस्पतिमिति
त्वचेनमेधांयाचते॥ श्रीकामश्चेद्[illegible]मेदुतिश्रियंयाचते॥ ततोमेखलाजास्यान्यवरान्प्रदक्षिणोपचारेणस्पृष्ट्वामुकसगोत्रामुकराम्भो
॥नोवैश्वानरअभिवादयामि॥ एवंवरुणाचार्यस्कंदानामभिवादनं॥ ततोभिक्षाचर्यचरणं॥ गुरवेनिवेदनं॥ अनुज्ञातोभि
क्षांस्वीकृत्यसमाचरत्स्यसमर्पयति॥ ततोबर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनांतं॥ उदस्तपनयनेपदार्थाः॥ ततःसंध्याकालेअंजलिव
क्षेपांतेसूर्योपस्थानेवारुणीभिःसेग्निरिमंमेवरुणेत्यादिभिः॥ मित्रःसहिसत्येत्यादिभिःप्रातः॥ उद्वयमित्यादिभिर्मध्याह्ने॥
ततोदंडंगृहीत्वाग्निपरिचरणं॥ मध्याह्नेसायाह्नेचसंध्योपासनांतेप्रतिदिनमग्निपरिचरणं॥ एकेप्रातःकालेप्यग्निपरि
चरणमिच्छंति॥ अग्निपरिचरणांतेचाग्निविसर्गः॥ पर्वकालएवब्रह्मचारिधर्मास्त्याज्याः॥ संध्योपासनादीनिस्वस्वकालेकर्तव्या
नितबीकाजातिक्रमेवर्मणांमंत्रेषप्रायश्चित्तमुच्यते॥ परिसमूहनादिभस्मीस्कारकरणान्तमग्निरितिमंत्रेणाग्ने
राहरणं॥ एषोदिनीतिस्थापनं॥ ताहिसवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवेत्यादिभिःसावित्रमंत्रेस्ति ~~[illegible]~~

मिः प्रज्वालनं॥ नात्र ब्रह्मोपवेशनादि॥ पूर्णाहुतिवर्द्ध्यं संस्रवस्थानादि वृथं कार्यं॥ अथाग्नेयव्रतस्थितो ब्रह्मचारी स
मिधाग्निं दुवस्यतेत्येवमादि आग्नेयं वेदविभागं संवत्सरपर्यंतं पठित्वा व्रतमुत्सृजति॥ ततः संवत्सरे पूर्णे आग्ने
यव्रतविसर्गः॥ तत्र परिसमूहनादि ब्राह्मणभोजनांतं तन्माग्नेयव्रतादेशवद्भवति॥ एतावान्विशेषः॥ यस्मिन्
॥२७॥ काले आग्नेयव्रतं ग्रहणं कृतं तस्मिन्काले संध्यावंदनं॥ अग्निपरिचरणं च॥ आग्नेयव्रतविसर्गः॥ अग्ने व्रतम ब्रह्मचारिबं
सांवत्सरिकं तन्मे राधीति मंत्रेण॥ ततो नैतरमाम भिक्षानिवृत्तिः॥ दंडादीनामप्सुप्रक्षेपः॥ व्रतादौ ग्रहणं तेषां॥
इत्याग्नेयव्रतविसर्गः॥ अथ शुक्रियव्रतादेशः॥ तत्र उपलेपनादि बर्हिस्तरणांतं तंस्त्वा मेखलायज्ञोपवीतदंडानीधा
रणपूर्वकं॥ व्रतग्रहणं॥ अग्ने॰ मि शुक्रियं सांवत्सरिकं तच्छकेयमिति विशेषः॥ ततउपयमनादि ब्राह्मणभोज
नांतमाग्नेयव्रतादेशवत्॥ शुक्रियव्रते स्थितो सच्चेवा खमित्यादि शुक्रियवेदविभागं पठति संवत्सरं या
वत्॥ उत्तमेहनि अपराह्णे कृत्वांतरे निशामुखे त्रिगुणेन पटेन एकस्यां दिशि बद्धेन नाभिमात्रं याव
न्माणवस्य प्रच्छादनं॥ मूर्द्धानमारभ्य ग्रंथेः शिरस उपरि चूरणं॥ ततः सावित्र्या वेदशिरसा हिरण्म
येन पात्रेणेति मंत्रेण वगुंठनं॥ एवं प्रच्छादितो ब्रह्मचारी सूर्योदयं यावत्तिष्ठति॥ रात्रौ ग्रामे गोष्ठे वा
यतने वाधःशयनं॥ रात्रौ गृहे यदि स्थितिस्तदा कृष्णायां रात्रौ ग्रामाद्बहिर्गमनं॥ ततो वगुंठनीयि ॥२७॥

सर्गः॥ ततो दशमस्य उदुत्यं चित्रं देवानामित्युदिते जपः॥ ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय शुक्रियव्रतस्य विसर्गः॥ तत्र परि
समूहनादिस्तरणांतं॥ तत्र आकृतसंध्योपासनं॥ अग्निस्त्रीकरणं॥ ततोग्नेव्र॰ मचारि ब शुक्रियं सांवत्सरिकं तद॰ धीति
मंत्रेणोत्सर्गः॥ ततउपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनांतं॥ ततस्ताम्रपात्रे उदकप्रक्षेपः॥ द्यौः शांतिरिति शांतिकरणं॥
शांतिपात्रे अवगुंठनी वस्त्रे चागरवेद घात्॥ ततो व्रत रमृतमित्यादिभिः पर्वतप्रस्थच मेखलादंडयज्ञोपवीतानामप्सुप्रक्षेपः॥ द
धि घृत शर्कराणां नमो वरुणायेति प्रतिमंत्रं प्राशनं॥ ततो वपनं॥ व्रतग्रहणस्यादौ सर्वत्र शुक्रियादिषु मेखलायज्ञोपवीत
दंडानीधारणं॥ अथोपनीषत्कृतं॥ उपलेपनादि बर्हिस्तरणांतं॥ ततोग्नेव्र॰ औपनीषदं सांवत्सरिकं तच्छ॰ तामिति
व्रतग्रहणं॥ उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनांतं॥ औपनीषदे व्रते स्थितो ह्याह प्राजा॰ स्वारस्याद्यौपनिषदवेदविभा
गं संवत्सरं यावत्पठति॥ ततः उत्तमेहनि निशामुखे अवगुंठनीवस्त्रेण प्र॰ नादि उदिते अ॰ दशमस्यो
दुत्तम चित्रं देवानामिति जपांतं शुक्रियवत्॥ ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः॥ तत्र परिसमूहना
दि बर्हिस्तरणांतं कृत्वा पूर्ववत्संध्योपासनमग्निपरिचरणं च॥ ततोग्नेव्र॰ मचारि ष मो औपनिषदं सांव
सरिकं तद॰ धीति व्रतविसर्गः॥ ततउपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनांतं॥ ताम्रे उदकप्रक्षेपः॥ द्यौः शांति
रिति शांतिकरणं॥ भोजनवस्त्रयोराचार्याय दानं दंडादीनामप्सुप्रासनं॥ दध्यादीनां प्राशनं इति औपनि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२

षट्व्रतं॥ ॥अथ शौलभव्रतादेशः॥ तत्र परिसमूहनादि ब्राह्मणभोजनांतमोपनिषद्व्रतवत्॥ व्रतग्रहणे शौलभं सा
वत्सरिकं इति प्रयोगः॥ शौलभिनी नाम ऋचां पाठो व्रतस्थितस्य। अत्राप्युत्तमे हनि निशामुखे पठेन प्रच्छादिना
दिवा दिते तपो तेरुर्ववत्॥ ततो व्रतस्थाने माणवक मानीय व्रत विसर्गः॥ तत्रैवापरिसमूहनादि बर्हिस्त
।।२८।। रणांतं॥ ततः संध्योपासनादि॥ ततो व्रतविसर्गः॥ अग्ने० रिपं शौलभं सांवत्सरिकं व्रतं दं० चीतिमंत्रः॥
ततउपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनांते॥ ततउदकुंभात्रेय लोधौ शांतिरितिशौतिदूरणं॥ पात्रवत्स्न
योर्गुरवे दानं॥ दंडादीनामप्सु प्रक्षेपः॥ दधिमधुशर्कराणां नमो वरुणायेति प्रत्यर्चं प्राशनं। ततो वप
नं॥ इति शौलभं॥ अथ गोदानव्रतादेशः॥ तत्र परिसमूहनादि ब्राह्मणभोजनांते॥ व्रतग्रहणस्था
ने मेखलायज्ञोपवीतदंडानां धारणं॥ गोदानं सांवत्सरिकमिति मंत्रे विशेषः॥ अस्मिन् व्रते अव
गुंठीन्यादिनामभावः॥ त्रिषवणं स्नानं शुक्रियादि घोषितिसत्रणात्॥ ततः संवत्सरे पूर्णे गोदाने व्र
तविसर्गः॥ तत्र परिसमूहनादि बर्हिस्तरणांतं॥ ततः संध्योपासनादि॥ अग्ने० रिबे सांवत्सरिकं व्रतं० ।।२९
चीतिमंत्रेण सर्गः॥ उपयमनादि ब्राह्मणभोजनांते॥ अस्मिन् विसर्गे दंड मेखलायज्ञोपवीतानां
नप्सु प्रक्षेपाभावः॥ आचार्य गोमिथुनदानं॥ समाप्तानि व्रतानि॥ इति गर्गमते उपनयने विशेषः॥

२

पदार्थक्रमो व्रतानि च॥ इमानि च व्रतानि च प्रलिप्तसत्रेपठि तानि वर्कमतानुसारिभिरप्यनुष्ठेयानि स्मरत्यंतरेषु पांचित
चत्वारिंशत्संस्कारेषु च पाठात्॥ ॥इति श्रीत्रिरग्निसम्राड्गृहपति श्री महायाज्ञिक नामनानां सज्जदीक्षितगदाधर
कृते उपनयने पदार्थक्रमः॥ अथ वेदारंभे पदार्थक्रमः॥ तत्र कारिकायां। अप्रसुप्ते हरौ सस्यानां ध्याय शुभेह
नि॥ नास्तंगते जीवसीते बालवृद्धमलिम्लुचे। षष्ठी रिक्तां शनिं सोमं भौमं हित्वा तरोडुषु॥ मृगादिपंचधि
ष्ण्यषु मूलाश्विन्योः करत्रये॥ पूर्वासु तिसृषु पंचमन्द्वपंचदंग्रे शुभैः॥ तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्रा
द्धं कृत्वा॥ देशकालौ स्मृत्वा यजुर्वेदव्रतादेशं करिष्य इति संकल्प्य॥ ततः पंचसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निस्थापनं
ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांते॥ ततः स्थाल्याज्येन वजुहोति॥ अंतरिक्षाय स्वाहा॥१॥ वायवे स्वाहा॥२॥
ब्रह्मणे स्वाहा॥३॥ छंदोभ्यः स्वाहा॥ प्रजापतये स्वाहा॥ देवेभ्यः स्वाहा॥ ऋषिभ्यः स्वाहा॥ श्रद्धायै स्वा
हा॥ मेधायै स्वाहा॥ सदसस्पतये स्वाहा॥१०॥ अनुमतये स्वाहा॥ ततो भूराद्याः स्विष्टकृदंताः॥ ततः
प्राशनादि दक्षिणादानांते॥ ततो विघ्नेशसरस्वती हरिं लक्ष्मीं स्वविद्यां च पूजयेत्॥ यदि सर्ववेदारं
भस्तदाज्यभागांते पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति चहुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि समानं॥ यदि सामवेदा
रंभस्तदाज्यभागांते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति चहुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि पूर्ववत्॥ यद्यथर्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वेदारंभे तदाज्यभागांते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादिय यो क्त॥ यद्येकवेदः सर्ववेदारंभस्त
देव। आज्यभागांते वेदारंभ भूमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यः इत्याहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा प्रजाप
तयइत्याद्याः सप्त तंत्रेण जुहुयात्॥ ततो महाव्याहृत्यादि समाने॥ कारिकायां॥ तत्र प्रत्याङ्मुखायोपविष्टाय
॥२६॥ ननमीक्षिते वेदारंभ प्रजुहुयाद्यथाशास्त्रमतंद्रितः। मनुः॥ ब्रह्मारंभेवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा। व्यस्तहस्त
पाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः॥ सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणं॥ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावंते
च सर्वदा॥ प्रांजलिः पर्युपासीत पवित्रैश्चैव पावितः॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति॥ ओंकारं व्याहृ
तीः पंचसप्तवा त्रिपदागतः॥ ओंकारं मेव्वश्चत्तं तमन्वहं गौतमोब्रवीत्॥ त्रिपदा गायत्री॥ मनुः॥ अध्येष्यमा
णश्च गुरुर्नित्यकालमतंद्रितः॥ अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोस्त्विति चारमेत्॥ दक्षः॥ द्वितीये तु तथा भागे
वेदाभ्यासो विधीयते। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि
पंचधा। याज्ञवल्क्यः॥ हस्तौ तु संयुतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरिस्थितौ॥ तथा। हस्तहीनं तु योधीते स्वरव
र्णविवर्जितं॥ ऋग्यजुः सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति॥ पराशरः॥ ज्ञातव्यः सर्ववेदेनार्थो वेदानांक
र्मसिद्धये॥ पाठमात्रमधीतानां पंके गौरिव सीदति॥ व्यासः॥ वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य २६॥

चैवहि॥ अज्ञानतोर्थतश्चार्थं तेषां नोकंठनं यथा॥ मनुः॥ योनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं॥ स जीवन्ने
व शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः। यमः॥ य इमां पृथिवीं सर्वां सर्वरत्नोपशोभितां॥ दद्याच्छास्त्रं च शिष्येभ्य
सच्चैतच्च द्वयं समं॥ ननिंदाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत्॥ अधोभागे शरीरस्य नोत्तमांगे न वक्षसि
अतोन्यथा विग्रहरन्याययुक्तो भवेन्नरः॥ न्याययुक्तो हेतुयुक्तं दूरस्थः॥ अत्र माणवकं कुलपरंपरायातं
अतोन्यथापि ग्रहरन्याययुक्तो भवेन्नरः॥ वसिष्ठः॥ पारंपर्यागतो वेदः सपरिक्षं हरणं॥ तच्छाखे धर्मे
तेदमध्यापयेत्॥ तस्यैवाध्येतव्यनियमात्॥ स्वशाखां यः परित्यज्य शा
कुर्वीत तच्छाखाध्ययने तथा॥ अधीत्य शाखामात्मीयामन्यशाखां ततः पठेत्॥ विर
स्तारः सउच्यते॥ इति वेदारंभः॥ वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा। स्नायात्॥ स्नानशब्दे न समावर्तनसंस्कार उच्यते। विर
मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदं समाप्य सन्यक् पाठतोर्थतश्चावगतं नीत्वा स्नायात्॥ वक्ष्यमाणविधिना स्नानं कुर्यात्॥
ब्रह्मचर्यं वा प्राक् चत्वारिंशाब्दं अथवा ब्रह्मचर्यव्रतं अष्टाचत्वारिंशाब्दं अष्टचत्वारिंशद्वर्षं निवेद्य तं समा
प्य अवसाने प्राप्य गुरूणामनुज्ञातः स्नायादिति सिद्धः॥ मीमांसकास्तु अष्टाचत्वारिंशाब्दं व्रतं समाप्य
अवसाने प्राप्य गुरूणामनुज्ञातः कुर्यादिति पक्षे नागमानुसरेति॥ जातपुत्रः कृष्णकेशोग्नीनादधीत स्याधा
न श्रुतिविरोधान्न च विकल्पः॥ अनुज्ञातः॥ प्रत्यक्षमेव श्रुतिवचनं। तत्परं। कृष्णपक्ष
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तयोः ग्रन्ताक्षेबबत्वदिति मर्तेयत्न भादि॥ द्वादशकचेके द्वादशवार्षिकं व्रतसमाप्त्यैकेस्नानमिच्छंति॥ अन्ये
२० तुवेदव्रतसमाप्त्युत्तरकालंस्नानमिच्छंति॥ गुरुणानुज्ञातः॥ स्नायादिति॥ पूर्वोक्तं व्रतसमापनं तेन
कर्मांगेन तु स्नानं कालांतरमेतत्॥ वेदं समाप्य स्नायादित्युक्तं॥ तत्र वेदशब्देन किमुच्यत इत्यत
आह॥ विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः॥ विधीयत इति विधिः॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत॥ अग्निहोत्रं जुहु
यादिति विधायकं ब्राह्मणवाक्यं॥ विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणोक्तेन कर्मणा येनेति विधेयो
मंत्रः॥ इषेत्वादि॥ तर्कशब्देनार्थवादो निर्धीयते॥ तर्कतेऽनेन संदिग्धोऽर्थः॥ यथा अक्ताः शर्करा उपदधा
तीति तेजो वै घृतमिति॥ अंजनं तैलवसादिनापि संभवति॥ तत्र तेजो वै घृतमिति घृतसंस्तवात् तर्क
ते घृतात्का इति॥ तेन विध्यर्थवादमंत्रा वेदशब्देनाभिधीयंत इत्युक्तं॥ तर्कं कल्पसूत्रमिति केचित्॥ तर
र्कमीमांसादिरित्यपरे॥ ब्राह्मणग्रंथानां सम्यगर्थ इति केचित्॥ षडंगमेके॥ शिक्षा कल्पो व्याकर
णं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति षडंगैरेकं तमेके आचार्या वेदमिच्छंति॥ तमधीत्य स्नायादित्य
न्वयः॥ स्नानं च द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिः॥ न तु स्नानं कल्पमात्रेऽधीते भवति॥ अ
नल्कोऽस्थते॥ न कल्पमात्रे॥ कल्पशब्देन सूत्रग्रंथमात्रमभिधीयते॥ कल्पमात्रे ग्रंथमात्रे॥ ॥ ३०

मंत्रेणावा ब्राह्मणेनवा ग्रधीतेन स्नानमिच्छंति॥ नहि ग्रंथमात्राध्ययनेन कर्मानुष्ठानयोग्यता भवति॥ तस्मादर्थतो ग्रंथत
श्चाधिगम्य स्नानमिति॥ कामं तु याज्ञिकस्य॥ यज्ञं वेदेति याज्ञिकः॥ तुशब्देन ग्रंथमात्राधीतस्य आध्वर्यवादियज्ञविद्या
कुशलस्य यद्यंगमप्यर्थतोऽनधिगम्यापि काममिच्छया स्नानं भवति॥ तेनायमर्थः॥ मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य
च स्नायादित्येकः पक्षः॥ सांगं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादिति द्वितीयः पक्षः॥ ग्रंथमात्रमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्ना
यादिति तृतीयः पक्षः॥ स्नायादित्युक्तं तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षायामाह॥ उपसंगृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधाय परिश्रि
तस्यामुत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुंभानां ये अप्स्वंतरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूखो मनोहास्व
लो विरुजस्तनूदूषुरिंद्रियहा तान्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्माद्यो गृहीत्वा तेनाभिषिंचते तेन मा
मभिषिंचामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति॥ उपसंगृह्य गुरुं गुरोः पादोपग्रहणं कृत्वा समिधोऽभ्याधाय
अग्निपरिचरणं कृत्वा उत्तरपूर्वं वेदाहुतिहोमः॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्युक्तत्वात्॥ ननु समिदाधानस्य
पश्चाद्वेदाहुतयः कुतो न भवंति॥ क्रमांतरानभिधानात्॥ उपसंगृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधायेति पाठानुग्रहोपपत्ते
श्च॥ मैवं॥ यतो वेदाहुतीनां पश्चादेव समिदाधानात्॥ ततश्च स्नानमिति श्रूयते॥ सत्यामुपयत्समिधमाददाति
साश्रयणीयायाः स्नानस्य लोदयनीयेति॥ तस्मात्समिदाधानस्नानयोरव्यवहितकालत्वोपपादनाद्वेदाहुतीनां

वस्त्रानां गत्वाऽतिदेशाच्च समिंधानान्तरं वेदांतु ति होम इत्युक्तं॥ स्नानं चाष्टभिरुदकुंभैः क्रमेण॥ परिस्थितस्य व
ह्मचारिणोवस्थितसमावर्त्तनस्यानस्थितस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थाप्य तानामष्टानामुदकुंभानां दक्षिणोत्तरापता
नांपुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आसीनो युक्तः शेषुब्रह्मचारिस्थिताये स्वतरत्नय इति मंत्रेण प्रथमाद्युदकुंभाद्यामृहे
त्वा तेन मामभिषिंचामीति मंत्रेणात्मानमभिषिंचति॥ मंत्रार्थः॥ ये अग्नयोऽपां हृदयेषु अंतर्मध्ये प्रविष्टाः
स्थिताः इंद्रियाहोता नष्टोऽस्मेध्यत्वादमंगलत्वादेताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् अग्नीन् विजहामि त्यजामि॥
यः स्वरोचनोग्निर्मेध्यत्वान्मंगलत्वात्तिकारित्वाच्चैमिह अस्मिन्नस्तु विषय गृहामि स्वीकरोमि यतः
अद्योऽग्नि हत्यघते॥ गृह्यंते संप्रियत इति गोह्यः अंगतापकः॥ मयुखो जंतुहिंसकः॥ मनस उत्साहं हंतीति मनोहाः॥
सखलः प्रध्वंसी अजीर्णस्ता विविधतया रुजति पीडयतीति विरुजः॥ जनु शरीरं दूषयतीति तनूदुष॥ इंद्रि
याणि हंतीति इंद्रियहा॥ अभिषेकमंत्रार्थः॥ तेनोदकेन मां इमामात्मानमभिषिंचामि॥ किमर्थं श्रियै संपत्त्यर्थं॥
यशसे कीर्त्यै॥ ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय॥ याऽध्यापनोत्थं तेजसे॥ येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतां सुरां॥ येना याम
क्षावभ्यषिंचतां यद्वां तदश्विना यश इत्यादि तिष्ठति च प्रत्यच त्रिभिर्मंत्रैः स्नीमितरैः॥ अप्राप्य उदकुंभेभ्यो यांग्रहणोक् ए
एव मंत्रा ये स्वेतरस्य य इति॥ अभिषेचनेनतु भिध्यंतां तद्यथा॥ येन श्रियमिति द्वितीयं॥ आपो हिष्ठेति तृतीयं॥ यो वः शिवतम
॥८

इति चतुर्थं। तस्मा अरमिति पंचमं। तत स्नानीं त्रिभिरितरैरुदकुंभैरभिषेकः॥ मंत्रार्थः॥ हे अश्विनौ येन जलप्रभावेण भवंतौ
सुरां श्रियं स्वपदेशोभा वा अकृणुतां कृतवंतौ। येन च सुराममस्तं अवमृशतां शान्तवंतौ॥ वायुवर्योर्देवंभस्तयश
स्तत् एतज्जलाभिषेकेण ममाप्यस्त्विति शेषः॥ उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दंडं निधाय वासोन्यत्परिधाय दित्यमुप
तिष्ठत उद्यन्भ्राजभृष्णुरिंद्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णु
रिंद्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवायावभिरस्थात शतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिंद्रो मरुद्भिरस्थात्साय
यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयेति॥ ततदुदुत्तममिति मंत्रेण मेखलां रशनां उन्मुच्य
ऊर्ध्वं शिरोमार्गेण निःसार्य तां च मेखलां निक्षिप्य वासोन्यत्परिधाय वस्त्रांतरं परिहितं कृत्वा उद्यन्भ्राजभृष्णुरिति मंत्रेण
सूर्यमुपतिष्ठते। मेखला निधानोत्तरं दंडाजिनयोर्निधानं तत्स्नीमिति जयराम कारिकाकारौ॥ मंत्रार्थः॥ हे सूर्य यत्त्वां भ
वान् शतः सवतेयावभिर्गमनशीलैः रूप्यादिसप्तकागणैः सेविता स्थातिष्ठति। यथेंद्रो मरुद्भिरस्थात्तिष्ठति तद्वत्॥ किं
भूतः॥ उद्यन् उद्गच्छतः भ्राजभृष्णुः स्वतेज मान्यते जोऽग्नासकः॥ अविदन् सर्वं शुभाशुभं जानन्। किं च। यथा त्वं प्रातः सव
नेदशसनिः दशसंख्यातानां गवादीनां सनिर्दाता॥ एणुदानुअतो माम पि दशसनिं दशगुणं दक्षिणादिदातारं कुरु॥ गा
मामाविदन्नावेदयन्नान्यथयन्न गमय प्रापय प्रतिष्ठामिति शेषः॥ एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयं॥ दधितिलान्वा प्राश्य जटा०॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लोमनखांसर्द्ध हृत्वौदुंबरेणदंतान्धावयेदन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजायमागमत्॥ समेमुखं
॥२२ प्रमाक्ष्यतेयशसाचभगेनचेति॥ ततोदक्षिणतिलयोरन्यतरं श्राशयित्वाजटाश्चलोमानिनखानिच॥
जटालोमनखानिसर्द्धं हृत्वापनीयवापयित्वा॥ सेहृत्येत्यत्रशिवोक्तोपम्लादसः॥ स्वयंसहर्त्तुमशक्यतात्॥
औदुंबरादंतान्धावयेत् औदुंबरेणकाष्टेनदंतान्शोधयेत्॥ अन्नाद्यायेतिमंत्रेण॥ हेदंताः यूयमन्ना
द्यायअन्नादनायव्यूहध्वंनिर्मलाःभवत॥ यतोयंराजासोमश्चंद्रः काष्ठस्वरूपेणागमत्॥ आगतः सएवसो
मोममुखंप्रमार्क्ष्यते॥ शोधयिष्यति॥ केनयशसाकीर्त्याभगेनभाग्येनच॥ दंतधावनस्यनित्यत्वादुभय
फलसंबंध इतिमुरारिः॥ उत्साद्यपुनःस्नात्वानुलेपनंनासिकयोर्मुखचौपगृहीते प्राणापानौमेतर्पयचक्षु
र्मेतर्पयश्रोत्रंमेतर्पयेति॥ उत्साद्यश्रंगोद्वर्त्तनेनमलमपसार्य॥ पुनःस्नात्वामलापकर्षणस्नानोत्तरं
पुनःस्नानंकृत्वाअनुलेपनंचंदनादिनासिकयोर्मुखस्यचउपगृह्णीते आदत्ते प्राणापानौमइतिमंत्रेण॥
मुखनासिकेचानुलिंपतीतिहरिहरः॥ पारस्करवचनेजननिषिध्येतिवक्ष्यमाणत्वात् पाणिभ्यामनुले
पनग्रहणं॥ मंत्रार्थः॥ हेउपलेपनाधिदेवते॥ मेममप्राणापानौवायूतर्पय॥ प्रीणयतथामेचक्षुरिंद्रियं॥ २२

तथामेश्रोत्रमश्रवणेंद्रियंचतर्पय॥ पितरःशुंधध्वमितिपाणेःरवनेजनंदक्षिणानिनिच्यानुलिंप्यजपेत्सुचक्षाअहमक्षी
भ्यांभूयासमिति॥ प्राचीनावीतीदक्षिणमुखोभूत्वापितरःशुंधध्वमित्येताव
भ्यांभूयासं सुवर्चामुखेनसुश्रुत्कर्णाभ्यांभूयासमिति॥ प्राचीनावीतीदक्षिणमुखोभूत्वापितरःशुंधध्वमित्येताव
तामंत्रेणपाण्योरवनेजनंहस्तयोःप्रक्षालनोदकंदक्षिणानिनिच्यदक्षिणस्यांदिशिनिनिच्यप्रक्षिप्ययज्ञोपवीतीभू
त्वादुदकंस्पृश्य चंदनेनानुलिंप्यसुचक्षाअहमितिमंत्रंजपेत्॥ अत्रदक्षिणापदं उपलक्षणमित्यं
मंत्रार्थः॥ हेसवितः अहमक्षीभ्यांनेत्राभ्यांकृत्वासुचक्षाः सुदर्शनोभूयासं॥ भवेयं॥ तथामुखेनसुवर्चाःसुतेजाः॥
— स्यामितितिदर्पेणसंबंधः॥ तथाकर्णाभ्यांसुश्रुतासुश्रवणोभूयासं॥ अहतंयातोधौतंवासोमंत्रेणाच्छादयीतपरिधास्ये
यशोधास्येदीर्घायुत्वायजरदष्टिरस्मि॥ शतंचजीवामिशरदःपुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्यइति॥ अहतंन
धौतंसदशंवासःवसनंअथवाअमोत्रेणरजकेनधौतंवासआच्छादयीतपरिदधीतपरिधास्याइतिमं
त्रेण॥ मंत्रार्थः॥ हेवासोदेवते॥ इदंवासःसंव्ययिष्येपरिधास्ये॥ किंभूतंवासः॥ देवतानांपरिधानं
छिरस्मि॥ बहुत्वाप्यायुर्जीवामि॥ पुरूचीःपुष्टिः॥ बहुभिःपुत्रपशुनादिभिश्चसंयोगोस्तियस्यसः
तुचसमवाये॥ किंभूतंवासः रायस्पोषं धनादिपोषणं पुष्टिकरं॥ किंचकृतसंबंधेनाहंशतंवार
दोवर्षाणिजीवामि॥ अथोत्तरीयंयशसामाद्यावापृथिवीयशसेंद्राबृहस्पती॥ यशोभगश्चमाविदद्यशो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

माप्रतिपद्यशोमाप्रतिपद्यत मिति॥ अथ परिधानानंतरं आचम्य यशसामेति मंत्रेण अहत वासउत्त
रीयं आच्छादयीतेति। मंत्रार्थः। नोऽस्म्याकाशे। मामां अविंदन्॥ विंदतां॥ प्राप्नुतानितियावत्॥ विंद
तामेधातुः। विमक्तिव्यत्ययश्छांदसः॥ तथा इंद्रा बृहस्पती अपि यशसायुक्तौ। मा अविंदन्॥ त
था मगःसूर्यो पि यशसा अविंदन्। तत्रैतत्संपादितं यशो मामां प्रतिपद्यतां मयि सर्वदा तिष्ठति
त्यर्थः॥ एकं चेत्सर्वस्योत्तरवर्णेन प्रच्छादयीत। चेद् यदि एकं वासो भवति द्वितीयं नास्ति तदा पूर्वस्य
परिधानीयस्यैव वासस उत्तरवर्णेन उत्तरभागेनाच्छादयीत उत्तरीयं कुर्यात्॥ तत्रापि यशसांमेति
मंत्रो भवति। उत्तरीयां गत्वा। अत्रैवं। पूर्ववस्त्राहैं समेत्र कं परिधाय द्विराचम्य उत्तराई रहीतांउत्तरीये
मंत्रं पठित्वोत्तरीयं कृत्वा पुनर्द्विराचामेत्॥ सुमनसः प्रतिगृह्णातीति या आहरज्जामदग्निः अन्नादौ का
माथ इद्याय ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति। सुमनसः पुष्पाणि। प्रतीत्युपसर्गस्य
कुरणस्समर्पितः सुमनसः प्रतिगृह्णातीत्याहारादिति मंत्रेण। मंत्रार्थः॥ याः सुमनसः पुष्पाणि
जामदग्निः प्रजापतिः श्रद्धाय धर्मा हरत्। आहृतो। ताः सुमनसो यशसा कीर्त्या भगेन ऐश्वर्येण च स
हं प्रतिगृह्णामि। श्रद्धाय धर्थ। तत्र श्रद्धा धर्मो दयः। मेधा धारणपूर्वाः। कामो निर्लोभार्ते॥ इंद्रियं 33

तस्याद्वं। अथावबध्नीतियचशोप्सरसमिंद्रश्चकार विपुलं पृथु॥ तेनसंग्रथिताःसु
मनसऽआबध्नामियशोमयाति॥ ताः प्रतिगृह्य शिरसि बध्नातियचशोप्सरसामी
ति मंत्रेण। मंत्रार्थः॥ हे सुमनसः इंद्रेरेव अप्सरसं॥ उर्वश्यादीनां कुसुमावबंधनेनय
द्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार॥ कृतवान्। तेनयशसा संग्रथिताः पुष्पानाबध्नामि चूडा
यां॥ किं भूतं यशः विपुलं विशालं। एषु संततं दीर्घत यशो मयि विषयति इत्यर्थः
॥ उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति॥ उष्णीषेण शिरो वेष्टनच स्त्रेण शिरो
वेष्टयते युवा सुवासा इति मंत्रेण॥ व्याख्यातश्चायमुपनयने॥ अलंकरणमसिभ
योलंकरणं भूयादिति कर्णौ वेष्टके॥ कर्णौ वेष्टकौ कुंडले द्विराब्य कर्णयो रामुं
चति अलंकरणमसीति मंत्रावृत्त्या। मंत्रार्थः॥ हे कुंडल त्वं त्वमलंकरणं॥ भूया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग·म० दृह्ण॥ वृत्रस्येत्वाऽक्षिणी॥ वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणा इति त्वं तेन मंत्रेण कज्जलेन अ
३७ क्षिणी अङ्क्ते संस्करोति॥ सोवीरांजनेने ति हरिहरः॥ अत्र वस्य व्यंजनेत्र अंजनं तेनाऽ
क्षिणांजनं मंत्रावृत्याऽतथाचदृश्या प्रकरणे लिंगं॥ स व्यंजनेत्र अंजनं तेनाऽक्षिणां
जनं मंत्रावृत्यात्तथाचदृश्या प्रकरणे लिंगं॥ सव्यवाऽग्रेमानुष इति कारिकायां
॥ वृत्रस्येत्यक्षिणी अङ्क्ते व्यंजनेना भिनाक्षिकं॥ सव्यं प्रथम मित्येवं श्रूयते बहृच
श्रुतौ॥ हरिहरेणाऽक्षिणांजनं पूर्वमुक्तं तदृष्टार्थं न विघ्नः॥ रोचिष्णुरसी त्यात्मा
नमादर्शेऽवेक्षते॥ आत्मानं सर्वे देहं आदर्शे दर्पणेऽवेक्षते यस्य तिरोचिष्णुरसी
त्येतावता मंत्रेण॥ मंत्रार्थः॥ रोचिष्णुः प्रकाशकः॥ छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेश्छ
दिरसि पाप्मनो मामंतर्धेहि तेजसो यशसो मांतर्धेहीति॥ उपसर्गसामर्थ्यात् ३७

गृह्णाति दत्तं छत्रं आतपत्रं बृहस्पतेश्छदिरसीति मंत्रेण प्रतिगृह्णाति मंत्रार्थः हे छ
त्र त्वं बृहस्पतेः पितामहस्य छदिः धर्मादि निवर्तकोसि प्रथमं॥ अतः पाप्मनो निषि
द्धाचरणात् मां अंतर्धेहि॥ अंतर्हितं कुरु। तेजसः श्वसकाशान्मांतर्द्धेहि मा व्यवहितं
कुरु॥ रघुत्तं कुर्वित्यर्थः॥ प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातमित्युपानहौ प्रतिमुंचते॥
प्रतिष्ठे स्थ इति मंत्रेण उपानहौ पादत्राणे पादयोः प्रतिमुंचति॥ परिधत्ते युगपच्च श
कालाद्विवचनांतत्वाच्च मंत्रस्य॥ मं०॥ हे उपानहौ हे वत्ते युवां प्रतिष्ठे स्थितिहेतुस्थः
॥ भवथः॥ अतो विश्वतः सर्वस्मात् परिभवात् मा मां पातं रक्षतं॥ विश्वाभ्यो मा
नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वतऽइति वैणवं दंडमादत्ते॥ विश्वाभ्यऽइति मंत्रेण
वैणवं वंशमयं दंडं यष्टिं आदत्ते॥ अत्राभिषेकादिदंडधारणांतं कर्म स्नानक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ० त्तैर्नेत्वाचार्यस्य॥मं॥हे इंद्र।विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः॥ नाष्टाभ्योराक्षसादिभ्यः॥ सर्वा
३५ वस्थासु मामांपरियाहि॥ सर्वभावतरक्ष॥ दंतप्रक्षालनादीनि नित्यमपिवासश्छ
त्रोपानश्चाष्टवोराचेन्मंत्रः॥ दंतप्रक्षालनमारोपेषांमुख्यदानानांज्ञानि दंतप्रक्षा
लनादीनि तत्सापघनाप्राप्यनित्यनिमपिनित्यमेवमंत्रो भवति। अपिएवार्थे॥ वास
सीच छत्रंच उपानहौचवासश्छत्रोपानहः चकारादंडोपि॥ एतानिचेच्छदितवीना
नि छिद्रयंतेतदैवमंत्रो भवतिनतुसर्वदा॥ ॥इति श्री संस्कारवामनीमंडरीश्चित
गदाधरकृते गृह्यमाष्ये द्वितीयकांडेषष्टीकंडीका॥६॥ अथपदार्थक्रमः॥ सु
रेश्वरः॥ भौम भानुरथोर्वा रेन क्षत्रेव्रतोदिते॥ ताराचंद्रविशुद्धौचस्यात्समावर्त्त
नक्रियेति। एतच्चब्रह्मचारी व्रतलोपेप्रायश्चित्तं कृत्वाकार्यं॥ तदाह बौधायनः॥ ३५

शौचसंध्यादर्भभिक्षासिकार्यरहित्या कोपीनोपवीतमेखलादंडाजिना धारणादि
वास्वापछत्रपादुकास्त्रध्यारणा दूतेनानुलेपनांजनघूतन त्यगीतवाद्याभिरतो
ब्रह्मचारी कृछ्रत्रयंचरेदिति॥ ब्रह्मचारीगुरुं अर्घदानेनसं पूज्यतेनानुज्ञातोसो
ब्रह्मचारी कृ‍तिःशास्त्रोक्ते शुभकाले आचार्यगृहेसमावर्त्तनं नामकर्मकुर्यात्॥ ब्रह्मचारीकृ
तनित्यक्रियः कृतप्रातरग्निकार्यश्च॥ ततआचार्यःप्राणानायम्यदेशकालौस्मृ
त्वा अस्यब्रह्मचारिणो गृहस्थाश्रमांतरप्राप्तिद्वारा श्री परमेश्वरप्रीत्यर्थं
समावर्त्तनाख्यंकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्यतदंगत्वेनविघ्नार्थं गणपतिपूज
नंस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंचाहंकरिष्ये॥ श्राद्धादिसमा
प्य॥ ततआचार्य अहंस्नास्येइत्युक्त्वेस्नाहीति प्रत्यनुज्ञागुरोः॥ ततःपारोपसं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र.भ. प्रहस्तांगुराः॥ ततः परिश्रित्ते पंचभूसंस्कारान् कृत्वाग्नौ विवाग्नेः स्थापनं॥ वैकल्पि
३६ कार्य धारणो विशेषः॥ दृढिव्राणनं॥ अमौत्र धौतवस्त्रं तत्तोब्रह्मवरणं॥ घाजमा
गौ तेविशेषः॥ उपकल्पनीयेषु॥ समिंधनया बालिः समिधः पर्युक्षणार्थं उदकं॥ द
र्भत्तकुशाः॥ अष्टानदकुंभाः॥ औदुंबरं द्वादशांगुलं दंतकाष्ठं ब्राह्मणस्य॥ दशांगु
लं राजन्यस्य। अष्टांगुलं वैश्यस्य॥ दधि नापित्तः। स्नानार्थमुदकं॥ उद्वर्तनद्रव्यं
।चंदनं। अहतेवाससी। प्रयोगारत्नमंत्रेय ज्ञोपवीतं। पुष्पाणि॥ उष्णीषं। कर्णालंका
रो॥ अंजनं। आदर्शः॥ स्त्रजनं छत्रं। उपानहौ। वैणवो दंडः॥ ततः पवित्रकरणाद्याज्य
भागांतं कुर्यात्॥ अंतरिक्षायस्वाहा॥ वायवेस्वाहा। ब्रह्मणेस्वाहा। छंदोभ्यःस्वा
हा। प्रजापतयेस्वाहा॥ देवेभ्यः। ऋषिभ्यः। श्रद्धायै॥ सदसस्पतये। अनुमतये॥ लिंगो ३६

क्तास्याणाः॥ यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नाति तदा पृथिव्यै स्वाहा॥ अग्नयेस्वाहेत्याहुतिद्व
यं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यंतानवाहुतीर्जुहोति॥ एवं सामवेदे दिवे सू
र्यायेत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मण इत्याद्यानवाहुतीर्जुहोति॥ एवमथर्ववेदे दिग्भ्य
श्चंद्रमस इत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मण इत्याद्या जुहोति॥ यदि वेदचतुष्टयमधीत्य स्ना
नं करोति तदा आज्यभागानंतरं प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्या
हुती पुनःपुनर्जुहोति। ततः प्रजापत इत्यारभ्यानुमत्यंताः सप्ताहुतीस्तंत्रेण जुहोति॥
एवं वेदत्रयाध्ययने पि योज्यं॥ ततो नवाग्न्यानवाहुतयः ततः स्विष्टकृद्धोमः॥ ततः
प्राशनादि प्रणीताविमोकांतं। ततो ब्रह्मचारी उपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य
दिसमूहनादि आयुष्यकरणांतं समिदाधानं तस्मिन्नेवाग्नौ कुर्यात्॥ ततउ आचा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.न. यैयुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणतो नरायत्तानाम ह्यानाममलउत्तय
३० सौनामुदकुंभानां पूर्वभागे अस्त्रेति यवाग्रेषु कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वायेस्वंतरि
तिमंत्रेण प्रथमकलशादुदकं गृहीत्वा तेनोदकेन स्वकीयशिरसोऽभिषेकस्तेनमा
मितिमंत्रेण॥ एवमेव द्वितीयादिभ्योऽनुदकं मेध्यायेस्वंतरित्यनेनैव केकरणाकु
लमाद्यवश्यमाणो मंत्रैरभिषेकः। तयेतश्रियमिति द्वितीयः॥ आपो हि ष्ठे
ति तृतीयः। यो वः इति चतुर्थः तस्मा इति पंचमः॥ ततस्तूष्णीं त्रिवारमभिषेकः॥
ततऽनुदुत्तममिति मेखलां शिरोमार्गेण निःसार्य भूमौ प्रक्षेपयः॥ ततः कृत्तादि
नदंडयोस्त्यागः॥ वासोऽन्यत्परिधायादित्योपस्थानमुपन्नाउभ्र हृत्पुरिति
॥ ततो दधिप्राशनं। तिलानां वा। जटालोमनखानां निकृंतनं॥ स्नानं॥ औदुंबर ३०

काष्ठेन दंतधावनमन्नाद्यायेति ततः सुगंधिद्रव्येणोद्वर्तनं॥ स्नानं। चंदनाद्यनु
लेपनं गृहीत्वा मुखनासिकयोरुपग्रहणं॥ प्राणापानाविति॥ ततोऽपसव्येन दक्षिणा
मुखेन पाण्योरवनेजनजलस्य दक्षिणस्यां दिशि निषेकः। पितरः शुंधध्वमिति॥ त
तः सव्येनोदकालंभः। ततश्चंदनेनात्मानमनुलिप्य सुचक्षा अहमिति जपः। अहत
वाससः परिधानं परिधास्यै इति। अहतस्य धौतस्य वा॥ द्विराचमनं। धारयेद्वैण
वीं यष्टिं सोदकं च कमंडलुं॥ यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुंडले इति मनुनोक्त
त्वादत्रोपवीतद्वयधारणमिति हरिहरः॥ प्रयोगरत्नकारश्च॥ तत उत्तरीयवासो
धारणं यशसा मेति॥ एकं चेत्पूर्वस्यैवोत्तरभागेनोत्तरीयधारणं॥ या आहर
ज्जमदग्निरिति सुमनसः प्रतिग्रहः। ततः शिरसि पुष्पबंधनं यशसा भासि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. पुष्णीषेण शिरोवेष्टनं सुवासा सुवासा इति॥ अलंकरणमसीति कुंडलधारणं॥
३८ मंत्रावृत्त्या दक्षिणकर्णे वामकर्णे च॥ वृत्रस्यत्वक्षिणी अंजनं प्रथमं दक्षिणं॥ ततो
वाममनेनैव मंत्रेण॥ रोचिष्णुरसीत्यनेनाऽऽननमादर्शे प्रेक्षणं॥ बृहस्पतेश्छदिरसीति छ
त्रप्रतिग्रहणं॥ प्रतिष्ठेस्थ इत्युपानहौ प्रतिमुंचते पादयोर्युगपत्। ततो विश्वा
भ्य इति वैणवदंडादानं॥ अभिषेकादि दंडादानांतं स्नानकर्म करोतीत्याचार्यः॥ समावर्त्त
नोत्तरं पूर्वमुक्तानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यं। अदृष्टीनोदकं कुर्याद्व्रतस्य समाप
नात्॥ समाप्ते तूदकं दत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति स्मृतेः॥ आदृष्टी ब्रह्मचारीति
विज्ञानेश्वरः॥ ब्रह्मचर्यमध्ये यदि कश्चिन्मृतस्तदा त्रिरात्रमध्ये विवाहः कार्योन्य
थाऽनीति सिध्यति जननेतु सत्यपि न त्रिरात्रं॥ तत्रातिक्रांताशौचाभावादुदकं द ३८

त्वेतिवचनाच्चेति दिक्॥ ततो मधुपर्कः॥ इति समावर्त्तने पदार्थक्रमः॥ अत्र गर्गम
ते होमो नास्ति॥ अन्यत्तुल्यं॥ स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः॥ स्नातस्य ब्रह्मचर्यासमावृ
त्तस्य त्रैवर्णिकस्य यमान्नियमान्वक्ष्यामः॥ अधिकारस्तत्रैव तत्॥ तेषु स्नात
कोधिक्रियते॥ कामादितरः॥ कामादिच्छन्नितरः स्नानसंबंधशून्यः शूद्रोपि धीयते॥
सहि स्नातको न भवति। एवं च सति इच्छया शूद्रस्यापि यमेष्वधिकारो भवतीत्याह॥
नृत्यगीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात्॥ न च गच्छेत् त्यादीपि अन्यैः क्रियमाणा
नि द्रष्टुं श्रोतुं वा न व्रजेत॥ कामं तु गीतं॥ तु पुनः कामं इच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात्॥
अन्यैः क्रियमाणं श्रोतुं गच्छेत्॥ कर्मणयोः पृथिवकृताही तस्य दृश्यते हि अश्वमेधे
गानं॥ ब्राह्मणोन्यो गायति राजन्योन्य इति न चाक्रियमाणं शक्यते गातुमिति गा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग.भ. यजिवेव गीतिवारमत ऽहरित्यिहपरं॥ अपरं उखासंभरणा कांडे वचनमस्ति॥ तस्मा
३९ दुहेत घः सर्वः कृत्स्नामन्यते गायजिवेदगीतिवारम त इति॥ अपर यद्दत्साद्दुपूर्व
मायया पृमभिहितं। एवंच यत्रापि पुनर्वचने देवतान्तेन न्यगीतादिकं विहितं
तत्रापि ब्राह्मणादिभिः कार्यमेव॥ विहितेति निषेधाप्रवृत्तेः॥ क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न
गच्छेत्॥ क्षेमे आपदो भावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामांतरं अन्यग्रामं न गच्छेत्॥ अक्षेमे तु
नक्तमपि गच्छेत्॥ न च धावेत्॥ क्षेमे ऽ इत्यनुवर्त्तते क्षेमे सति न च धावेत् शीघ्रं
न गच्छेत्॥ उदपानावेक्षणा वृक्षारोहणा फलप्रपतनसंधिसर्पणा विवृतस्नानवि
षमलंघन शुष्कवदन संध्यादित्यप्रेक्षणा भिक्षाणि न कुर्यात्॥ उदपानस्य कूपस्य
अवेक्षणां उपरिस्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनं॥ आम्रादिवृक्षस्य आरोह ३९

णं उपरिगमनं॥ फलानां आम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनं। संधौ संध्यासमये सर्पणं अ
टनं गमनं॥ संधिः कुड्यरंध्रं तत्र सर्पणं वा। विवृतेन नग्नेन स्नानं॥ विषमस्य पर्वतगर्तादे
र्लंघनमतिक्रमणं॥ शुष्कवदनं अश्लील भाषणं॥ संध्यादित्यप्रेक्षणं॥ संध्या
सु सूर्यावेक्षणं॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतं नास्तयंतं कदाचन॥ नोपसृष्टं नवारिस्थं
न मध्यं नभसो गतमिति स्मृतेः भिक्षणं सिद्धान्नस्यैव॥ उदपानावेक्षणादीनि क
र्तुं चेत्॥ तत्र भैक्षणप्रतिषेधे प्रत्यक्षमेव वचनमस्तीत्याह॥ न ह वै स्नात्वा भि
क्षेतापह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः॥ स्नात्वा समावर्त्य न भिक्षेत। यतः स्नात्वा
भिक्षां अपजयति। अपाकरोति॥ ह वै इति निपातसमुदायो निश्चयार्थः॥ अत्र
यादृष्टार्थविषयप्रतिषेधस्तत्र दृष्टार्थत्वाकरणे प्रायःप्रतिषेधविधानसामर्थ्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग.भ. दृष्ट्वार्थं ताप्यतु मीयते॥ वर्षत्य प्रावृत्तो वृत्तेदृयं मेव ब्रुः पाप्मान मयहन दिति॥ प
४० तेत्स्येव वर्षति अप्रावृत्तः अनावृष्टादित्तरावबुत्तेत गच्छेदयं मेव अब्रुत्ति मं त्रेण॥ ज्ञ
लकरणरूपो वज्रो ममम पाप्मानं अपयहं तु॥ अपचामानं नावे क्षेत॥ अप्सु
जले आमानं रख शरीरं न पश्येत॥ हनत्तो अस मये प्यतुस जलो म्नी॥ अज्ञातानि
लोमानि यस्याः से यम ज्ञात लोम्नी॥ विपुंसीकूचादिनापुरुषाकृतिं स्त्रियं॥ षंढः
प्रसिद्धः॥ एतानिनोपहसन्नाभिगच्छेत॥ उपहासशब्देनाभिगमनमुच्यते॥
गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात॥ गर्भिणीमुर्विणीं विजन्येति पर्यायशब्देन वदेत्तन
गर्भिणीमिति॥ उत्तरत्राप्येवमेव योज्यं॥ सकुल इति नकुलं॥ सकुलं॥ सकुलइ
तिनकुलं ब्रूयात॥ भगाल मिति कपालं॥ भगालमिति कपालं कर्परं ब्रूयात॥ म ४०

णि धनुरिति इंद्रधनुः॥ मणिधनुरिति इंद्रधनुर्ब्रूयात॥ गां धयंती परस्मै नाचक्षी
त॥ परस्य गां सुरभीं धयंतीं वत्सं पाययंतीं परस्मै अन्यस्मै स्वामिने वा नाचक्षी
त॥ परस्य गां सुरभीं धयंती वत्सं पाययंतीं ... कुर्या
तन कथयेत॥ उर्वरायामनंतर्हितायां च भूमावुत्सर्ग्यं स्तिष्ठन्नमूत्रपुरीषे कुर्या
त॥ उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ॥ तरणेरनंतर्हितायां केवलायां च मूत्रस्य पुरीषस्या
वाउत्सर्गं न कुर्यात॥ किंच॥ तिष्ठन्ननु ध्वे: सन्न कुर्यात॥ त्वयाउत्सर्ग्येन स्नवमा
नः सन्न कुर्यात॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुरुं प्रमृजीत॥ आत्मनः प्रयत्नमंतरेण
स्वयमेव प्रशीर्णेन छिन्नेन दारुशकलेन गुरुं प्रमृजीत प्रोञ्छेत॥ यस्मिन्मार्जयेत॥
ततः शौचं कुर्यात॥ विकृतवासा नाच्छादयीत॥ विकृतं नील्यादिना विकारमापादि
तं वस्त्रं न परिदधीत॥ अत्र नकषायप्रतिषेधः॥ कषायरक्तं तु प्रशस्यत इति भा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त॰भ॰ ष्यकारः॥ दृढव्रतोवधन्त्रः स्यात्॥ दृढं व्रतं संकल्पो यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवे
५२ त्॥ तथा वधाद्घात्ताद्दृश्मानं परं द्रोहायतेर स्तीति वध्न्रः स्यात्॥ सर्वेषां मित्र
मिव॥ सर्वेषां स्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव॥ सर्वेषु सुहृदिव हिव हितकारी
भवेत्॥ मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति स्मृतेः॥ इति द्वितीयकांडे सत्तमार्द्धं द्विजा॥ ७॥
स्नातस्यास्समावर्त्तनप्रभृतिया वह्नार्हस्थ्य धर्मानभिधायाधुना तस्यैव समाव
र्त्तेन दिनमारभ्य त्रिरात्रं व्रतमाह॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्॥ वक्ष्यमाणं व्रतं तिस्रः
त्रिसंख्या रात्रीः अहोरात्राणि चरेदनुतिष्ठेत्॥ अमांसाश्य मृन्मयपायी॥ मां
समश्नातीत्येवं शीलो मृन्मो मांसाशी॥ न मांसाशी अमांसाशी॥ मृन्मयेन पात्रे ४१
णापिबतीत्येवं शीलो मृन्मयपायी। न मृन्मयपायी अमृन्मयपायी स्यादिति शेषः॥

स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिश्वनां चादर्शनमसंभाषणं च तैः॥ स्त्री नारी। शूद्रोंत्यवर्णः
शवो मृतशरीरं॥ कृष्णशकुनिः काकः॥ श्वा कुक्कुरः॥ एषां अदर्शने भवेत्॥ एतैस्या
र्द्धं सह असंभाषणं च॥ अवचनम व्यवहारः अत्र यस्याप्येतेषां दर्शनं भाषणं प्राप्नुता
द्दृष्टिं पिधत्ते॥ शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात्॥ मरणानंतरं त्रीणि वा लब्धि वा दृ
ति भिर्यद्धत्तेन द्धवान्नं॥ शूद्रस्य भोज्यान्नस्यनापितादेरन्नं शूद्रान्नं॥ प्रसवे
सति अर्वाक् दशाहाद्यत ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नं॥ एतानि नाद्यान्न भक्षयेत्॥
मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्॥ मूत्रं च पुरीषं च मूत्रपुरीषे॥ ष्ठीवनं थूत्कृ
त्यमुखवा क्षालनादि स्यज्ञनं॥ एतत्त्रयं आतपे घर्मे न कुर्यात्। नोत्सृजेत्॥ सूर्याच्चा
त्मानं नांतर्दधीत॥ सूर्याद्यादित्यादात्मानं स्वं छत्रादिना अंतर्हितं न कुर्यात्॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. तन्नैनोदकार्थो बुद्धिः न तन्नैनद्रुतेनेत्तदर्थात् दूरदेशस्थाः शौचाचमनादिकाः
४२ क्रियाः कार्याः॥ प्रवर्ग्यवान् सरात्रौ भोजनं॥ त्रौ अवर्ग्योन्यतरां यो ल्वा अन्यतरेण प्र
काशं कृत्वा भोजनं कुर्यात्॥ रात्रावहनमेव वा॥ एषवासत्यभाषणमेव कुर्यात्
धस्तन नियमान्॥ दीक्षितोऽप्यात्तपादीनि कुर्यात् प्रवर्ग्यवांश्चेत्॥ ये च दीक्षि
तः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान्॥ प्रवर्ग्यः सोमयागांगकर्मविशेषः
सोऽस्यास्तीति प्रवर्ग्यवान्॥ तदा आत्तपादीनि मन्त्रपुरीषे क्षीवनं चान्तयेन कुर्या
दित्यादीनि करोति॥ इति श्रीसम्राट्वामनात्मजगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयकांडे अष्टमी कंडिका॥ ८॥ अथातः पंचमहायज्ञाः॥ व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशे
षः॥ महायज्ञा इति कर्मनामधेयं॥ तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणोऽस्या हेत्यावमादिहोम ४२

रूपः॥ भूतानिकेभ्यो नित्येवमादिर्बलिरूपो भूतयज्ञः॥ पितृभ्यः स्वधानम इति बलि
दानं पितृयज्ञः॥ हंतकारातिथिपूजादिरूपो मनुष्ययज्ञः॥ पंचानां महतां त्वं च मो ब्रह्म
यज्ञः॥ एते पंचमहायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदे
षांमावनत्स्थापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनाय॥ एषामनुष्ठानप्रकारमा
ह॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो यस्मिन्निवेश्व
देवमन्नं॥ ते च देवपितृमनुष्याद्यः॥ कथमेषां देवतात्वमिति चेत्॥ येन सम्प्रत्ता
वेषां दानं विहितं। एभ्यो दत्वा शेषभुक्ताग्रहयत्तिना भवितव्यं॥ तस्माद्वैश्वदेवम
न्नं यदहरहः पच्यते शाला... आ दाया मिंत्य पर्युक्ष्य स्वाहाकारैः सह वक्ष्य
माणैर्मंत्रैर्जुहुयात्॥ पर्युक्ष्यग्रहणाच्चतुःशाखंडिको नैतिकर्तव्यता व्युदासः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग·म· स्वाहाकारे इति यद्वा होतित स्वाहाकारैः॥ शेषेन नमस्कारः॥ आचत्तिहिवलि

४३ हरणं न नमस्कारान्॥ यद्वा स्वाहाकारान्तहृदां संस्रवमुदसार्थे॥ ब्रह्मणे प्रजा

पतये गृह्याभ्यः भूतानि [illegible] शाच भूतगृह्याशा॥ तेभ्यो बलीन्दद्याति॥ ताभ्या

ह॥ मणिके त्रीन्पर्जन्याभ्यः पृथिव्यै॥ मणिकं मणिकसमीपे सामीप्ये सप्तमी

ये॥ त्रीन्बलीन्दद्यात्॥ पर्जन्याय नमः॥ अद्भ्यो नमः॥ पृथिव्यै नम इति मंत्रैः॥ त्री

नित्ति गृहद्वां भूतगृह्येभ्य इति चतुर्थबलिहरणांशांकानिकृत्यर्थे॥ केचित्तु भू

तगृह्येभ्य इति येवं समंत्रकं चतुर्थबलिहरणमिच्छंति॥ धात्रे विधात्रे च द्वा

र्ययोः॥ द्वार्ययोर्द्वारशाखयोर्मध्ये धात्रे विधात्र इति द्वौ बली दद्याति॥ प्र

ति दिशं वायवे दिशां च॥ दिशं दिशं प्रति वायवे नम इत्येकैकं बलिं दद्यात्॥ दि ४३

शां वै चय दृष्टांतं दद्यात् प्रतिदिशं स्वस्वनाममंत्रैर्ददाति॥ ततश्च प्राच्यै दिशे नम इत्या

दिसिध्याति॥ मध्ये चीन ब्रह्मणे नरिक्षाय सूर्याय॥ प्रतिदिशं दत्तबलीनां मध्ये

अंतराले ब्रह्मणे नम इत्यादित्रीन्बलीन्दद्यात्॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भू

तेभ्यस्तेषामुत्तरतः॥ आनंतर्यात्तेषां त्रयाणां बलीनामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवे

भ्यो नमो विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ बली दद्यात्। विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो भूतानां च

पतय इत्युभयत्र मंत्रे चकारः पठनीय इति गार्ग्यः॥ उषसे भूतानां च पतये परं॥ पर

मित्ति तयोरप्युत्तरतनुषसे नमो भूतानां पतये नम इति द्वौ बली दद्यात्॥ पितृभ्यः

स्वधा नम इति दक्षिणातः॥ तेषामेव ब्राह्मादिबलीनां त्रयाणां दक्षिणातो दक्षिणा

प्रदेशे पितृभ्यः स्वधा नम इति मंत्रेणैकं बलिं दद्यात्॥ पित्र्यत्वाच्चात्र दक्षिणामु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग.भ. खः प्राचीनावीती भवति॥ नमस्कारश्चात्र प्रदर्शनं आचार्येणास सर्वत्र बलिहरणेषु
४४ प्रत्येतव्यः॥ समाचारादित्युक्तमेव॥ पात्रनिर्णेजनोदकं दक्षिणस्यां दिशि निनयेत् क्ष्मेत
त्रदिति॥ पात्रं दक्षिणापात्रनिर्णिज्य प्रक्षाल्य तदुदकं ब्रह्मादिबलित्रयाणां नैर्ऋ
त्यापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् क्ष्मेत इति मंत्रेण। अत्र नित्यो जनमित्यध्याहारः।
बलिहरणे मध्यादिदेशाः शालायामग्न्यगारे इति भर्तृयज्ञः॥ उद्धृत्य मंत्रब्राह्मणाया
वनेज्य परदधात्विति॥ ततः एवं वैश्वदेवादन्नात् उद्धृत्य अग्रे अन्नं षोडशग्रास
परिमितं ग्रासचतुष्टयपरिमितं वा ब्राह्मणाय अवनेज्य प्रवनेजनं दत्वा हंत
इति मंत्रेण दद्यात्॥ हंतकारश्च पूर्वं ब्रह्मयज्ञस्यावसरः॥ न्यप्तो हि हंतकारादि
आरभ्य पात्॥ एवं पिबधतिथिपूजासमर्यते॥ अतिथिप्रवृत्यनास्यानभ्मनग ४४

हेवसे पृति॥ तस्मात् तिस्रत्रस्यार्धेयलेव मूलं मन्त्रयं॥ प्रातर्होमानंतरं वा तद्धि पूर्वं ब्रह्मयज्ञो
ऽनिर्दिष्टकालो पितृयज्ञात् पूर्वं वा वैश्वदेवांतिके कार्याः॥ अतो नित्यस्नानस्यत्रस्यार्धेयले
व मूलं मन्त्रयं॥ प्रातर्होमानंतरं वा तर्पणात् पूर्वं वैश्वदेवावसाने वा ब्रह्मयज्ञ इति ह
रिहरः॥ कात्यायनः॥ पश्चाच्छ्रुतितयः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्त स समंततः॥ सचार्वाक् तर्पणा
त्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रैर्निमित्तकात्॥ चैकस्मिन्न
हनि सकृदेव कार्यः॥ तत्राह॥ न हन्यान्निर्होमं चरवा ध्यायं पितृतर्पणम्॥ नैकः श्राद्ध
द्वयं कुर्यात् समाने हनि कुत्रचिदिति॥ यथा हि भिक्षुकानत्र त्यो श्वसं भजेरन्॥ यथाहं
यो यदन्नमर्हति तदन्नमतिक्रम्य यथार्हं तत्त यथा भवति तथा भिक्षुकान् परिव्राज
क ब्रह्मचारिप्रभृतीन्॥ तत्र भिक्षुकान् मधुमांसवर्जितं॥ एवं भित्तरेषां यथोचितं॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग. प्र. अतिथींश्च अद्भुनीनान्। श्रोत्रियादीन् संभवतो रन्नभिक्षाभोजनादिदानेनतोषयेरन्
४५ गृहमेधिनः॥ बालज्येष्ठा गृह्याय थार्हमश्नीयुः बालोज्येष्ठः प्रथमो येषां ते बालज्येष्ठाः
॥ तेच गृह्या गृहे भवाः पुत्रपौत्रादयः॥ यथायोग्यमश्नीयुः भुंजीरन्॥ पश्चाद्गृहपतिः प
त्नीच॥ गृह्याणामशनानंतरं गृहपतिर्गृहस्वामी पभीतस्त्री अश्नीतः॥ पूर्वोवागृ
हपतिस्तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः॥ गृहपत्तिर्वाप
त्न्याः पूर्वं अश्नीयात्॥ नयुगपत्। उक्तः॥ तस्मादुस्वादिष्टमिति श्रुतेः॥ अस्यार्थः।
तस्मात्स्वात् अन्नात्यत्तदुष्टं तत्गृहपतिरश्नाति॥ अतिथिभ्योशितेभ्यः पूर्वंप
त्न्या इति॥ अहरहः स्वाहाकुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः दैवयज्ञोयमहरहः
प्रतिदिनं कार्यः स्वाहाकुर्यात् देवेभ्योन्नेन जुहुयात्॥ अन्नाभावेकेनचिद्द्रव्येणवा ४५

ष्ठयर्थत्तेनापिकार्यः॥ पितृभ्योमनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्॥ पितृयज्ञोमनुष्ययज्ञश्च आ
उदपात्रादप्यहरहः कर्तव्यः॥ एवं पंचमहायज्ञक्रिया अहरहरेवेतिगम्यते॥ इति
श्रीसंम्राड्वामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे नवमी कं
डिका॥ ९॥ अथ पदार्थक्रमः॥ तत्र प्रथमप्रयोगे वैश्वदेवं वितनेवमात्र पूजा पूर्वकं स
दैवं आभ्युदयिकं श्राद्धं॥ कारिकायां॥ अन्होष्टधाविभक्तस्य चतुर्थे स्नानमाचरेत्॥
पंचमे पंचयज्ञाः स्युर्भोजनं चततदुत्तरं॥ अन्होष्टधाविभक्तस्य विभागोयं चमेस्मृतः॥
कुतश्चित्कारणान्मुख्यकालाभावात्तदन्यथेति॥ तत्रावसथ्योल्मुकं महानसे कृत्वा
तत्रवैश्वदेवार्थं पाकं विधाय महानसादंगारानाहृत्यावसथ्ये निधायततः पाकाद
न्तमुद्धृत्याभिघार्याग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुख उपविश्य मणिकोदकेनाग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. ज्ञात्वाहस्तेनद्वारदेशायर्वपूर्वक्रमेणौदनमादायजुहुयात्॥ ब्रह्मणेस्वाहा। इदंब्रह्मणेन
७५ मम॥ प्रजापतयेस्वाहा।इदंप्रजापतये।गृह्याभ्यःस्वाहा।इदंगृह्याभ्यः।कश्यपायस्वा
हा।इदंकश्यपाय। अनुमतयेस्वाहा।इदमनुमतये।इतिदेवयज्ञः॥ततोमणिकसमी
पेहुतशेषेणान्नेनबलित्रयमुदकसंसृष्टंदद्यात्॥ पर्जन्यायनमः।इदंपर्जन्यायन
मम॥ अद्भ्योनमः॥इदमद्भ्योनमम॥ पृथिव्यैनमः।इदंपृथिव्यै॥ततोद्वार्ययाःशाखयो
र्मध्येप्राक्संस्थंबलिद्वयंदद्यात्॥ धात्रेनमः।इदंधात्रे॥विधात्रेनमः।इदंविधात्रे
॥ततोवायवेनमः।इत्यनेनैवमंत्रेणपुरस्तादारभ्यप्रतिदिशंप्रदक्षिणंबलिचतुष्ट
यंदद्यात्॥इदंवायवेनममेतिसर्वत्र॥ततःप्रागादिचतसृषुदिक्षुदत्तानांवायुब
लीनांपुरस्तादुदगवाचरोबलीन्दद्यात्॥ प्राच्यैदिशेनमः।इदंप्राच्यैदिशे॥दक्षि ७५

णायैदिशेनमः॥इदंदक्षिणायैदिशे॥प्रतीच्यैदिशेनमः।इदंप्रतीच्यैदिशे॥उदीच्यै
दिशेनमः।इदमुदीच्यैदिशे॥ततोवायुबलीनामंतरालेप्राक्संस्थंबलित्रयंदद्यात्॥
ब्रह्मणेनमः।इदंब्रह्मणे॥ अंतरिक्षायनमः॥इदमंतरिक्षाय॥सूर्यायनमः।इदंसू
र्याय॥ततएतेषामुत्तरतोबलिद्वयंदद्यात्॥विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः।इदंविश्वेभ्यो
देवेभ्यः।विश्वेभ्योभूतेभ्योनमः॥इदंविश्वेभ्योभूतेभ्यः॥ततयोश्चोत्तरतोबलिद्वयं॥उ
षसेनमः।इदमुषसे॥भूतानांचपतयेनमः।इदंभूतानांचपतयेनममइति॥भूतयज्ञः
॥तत्रप्राचीनावीतीभूत्वादक्षिणामुखःसव्यंजान्वाच्यब्रह्मादिबलित्रयस्यदक्षि
णाग्रदेशेपितृतीर्थेनपितृभ्यःस्वधानमइतिबलिंदद्यात्॥इतिपितृयज्ञः॥तत
स्तत्पात्रंप्रक्षाल्यनिर्णेजनजलं॥सव्येनैवब्रह्मादिबलितोवायव्यांदिशिपश्चिमे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. तन्ने निर्णो ऽनमिति निनयेत् ॥ इदं यक्ष्मरोन मम ॥ तत्काकादिबलीन्बहिर्दद्यात्त
४६ द्यथा ॥ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा। वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पि
ण्डं मयार्पितं। इदं वायसेभ्यः ॥ श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ। ताभ्यामि
ण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ इदं श्वभ्यां। देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सि
द्धाश्च यक्षोरगदैत्यसङ्घाः। प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्र
दत्तम्। इदं देवादिभ्यः। पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः।
तदर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते सुदिता भवन्तु। इदं पिपीलिकादिभ्यः। पा
देप्रक्षाल्याचमेत् ॥ ॥ अथ ब्रह्मयज्ञः ॥ तत्रासनोपरिन्यस्तप्रागग्रदर्भेषु प्राङ्मुख
उपविष्टः पवित्रपाणिरन्यान्दर्भान्पाणिभ्यामादाय प्राणानायम्य तिपूर्वां गायत्रा ४६

माम्नायस्वरेणाधीत्य इषे त्वेत्यादि वेदमारभ्य यथाशक्ति कंडिकाध्यायशो वा संहितां प
ठित्वा ब्राह्मणं पठेत् ॥ ब्राह्मणं च ब्राह्मणशो नापठेत् ॥ ॐ स्वस्तीत्यंते वदेत् ॥ एवं संहितां
समाप्य ब्राह्मणमादावारभ्य समापयेत् ॥ तच्च समाप्य द्विवेदाध्यायी चेद्द्वितीयवेदमेवं
क्रमेणादावारभ्य समापयेत् ॥ एवमेव तृतीयं वेदं ॥ चतुर्थं च ॥ एवमेवेतिहासपुराणा
दीन्यपि आदावारभ्य क्रमेण समापनीयानि ॥ जपयज्ञप्रसिद्ध्ये प्रतिदिनं वाध्यापि
कीविद्यां उपनिषदमपि क्रमेण ब्रह्मयज्ञान्ते पृथक् पठेत् ॥ एवमेव गीतादिपाठः ॥
जपयज्ञप्रसिध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति याज्ञवल्क्येन स्पष्टमभिधानात् ॥
अमावास्यादिष्वनध्यायेष्वपि ब्रह्मयज्ञो भवत्येव ॥ अहरहः स्वाध्यायमधीतइ
तिश्रुतेः कारिकायां विशेषः। वद्धं ज्ञानि दर्भे पाणिः प्राङ्मुख स्वस्त्यनुशासनः ॥ वामां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. घृतमुत्तमं हुत्वा दक्षिणं तु तथा करं ॥ दक्षिणोत्तानं निकरोत्यं ऊर्ध्वं तं तमये मेतात् ॥
६० प्रणवं प्राक्प्रयुंजीत व्याहृतीस्तिस्र ऽनंतरं ॥ गायत्रीं चानुपूर्वेण विद्धे यं ब्रह्मणो
मुखं ॥ ॐस्वस्ति ब्रह्मयज्ञांते ओंकार [illegible] क्षिपेद्दक्षिणे दिक्मुपक्रम्य यावद्दूर
समापनं ॥ आध्यात्मिका यथा विद्यास्ता यजुः सामगो वदेत् ॥ इति ब्रह्मयज्ञः ॥ ततो
वैश्वदेवादूर्ध्वं पूर्वं वा षोडशग्रासपरिमितमन्नमुदकपूर्वकं ब्राह्मणाय दद्या
दिदमन्नं सनकादिमनुष्येभ्यो हंत इति ॥ अत्र निरग्नेर्नित्यश्राद्धं ॥ तदुक्तं ॥ कृतला
ग्नित यज्ञस्य साग्नेः श्राद्धं न विद्यते ॥ नित्यं पित्र्येण बलिना निरग्नेस्तु विद्य
ते ॥ बलेरभावात्पित्र्यस्य पिण्डाल्लाक बलिस्मृतः ॥ प्रदीप चंद्रिकादेनुस्मृतिः स
म्यगुदाहृता ॥ तथा नित्यश्राद्धं निरग्नेः स्यात्साग्नेः पित्र्यो बलिः स्मृतः ॥ कात्याय ६०

नीयवाक्येन विकल्पः प्रतिभाति हि ॥ श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा
॥ साग्निकः पितृयज्ञांते बलिकर्म समाचरेत् ॥ अनग्निर्हुतशेषं तु काके दद्यादि
ति स्मृतिः ॥ तच्चैवं ॥ वह्निर्निवेशनांते सोदकमन्नं स्वमो चांगुल वायसादिभ्यो
निक्षिपेत् ॥ मंत्रस्तु प्रागुक्तः मनुः ॥ शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणां ॥ वाय
सानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥ पितृयज्ञोत्तरं ब्रह्मयज्ञकरणपक्षे तु काकादिब
लिदानं ब्रह्मयज्ञोत्तरं द्रष्टव्यं ॥ उविद् ॥ अथ नित्यश्राद्धे विशेषः हेमाद्रौ ॥ एकमप्या
शयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही ॥ अपीत्यनुकल्पः ॥ प्रचेताः ॥ नामंत्रणं न होमं च
नाह्वानं न विसर्जनं ॥ न पिंडदानं विकिरं न दद्यात्तत्र दक्षिणां ॥ अत्र निर्दिष्टभोज
यित्वा किंचिद्दत्वा विसर्जयेदिति तेनैवोक्ते दक्षिणाविकल्पः ॥ यत्तु काशीखंडे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग.भ. वहीनं नियमादिविवर्ज्जितं॥ दक्षिणाग्रहितं चैव दात्रभोक्तृव्रतोज्झितमिति तद्धि
४८ प्राभावपरं॥ भविष्ये॥ आवाहनं स्वधाकारं पिण्डाग्नौकरणादिकं॥ ब्रह्मचर्यादिनि
यमा विश्वेदेवा नैव हि॥ दाहराणामथ भोक्तृणां नियमो न च विद्यते॥ एतद्दिवा
संभवे रात्रावपि कार्यं॥ तथा बृहन्नारदीये॥ दिवोदितानि कर्म्माणि प्रमादादकृ
तानि वै॥ यामिन्याः प्रहरं यावत्तानि कारयेत्॥ इति नित्यश्राद्धं॥ अथ वैश्वदेवनिर्णयः॥
अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते॥ उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्ज्जे
येत्॥ वैश्वदेवाकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहति॥ साग्नेः सर्वत्र श्राद्धे वैश्वदे
वः॥ पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः॥ पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाह
र्यकं बुधः॥ पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च॥ वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दद्या ४८

शैवैश्वदेविकमिति लौगाक्षिस्मृतेः॥ अत्र साग्निक आहिताग्निरिति हेमाद्रिः॥
कात्यायनानां तु सर्वार्थमेकएव पाको वैश्वदेवादन्नादित्तिस्मरणात्॥ अन्येषां
तु पृथक्। श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः॥ एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यं
ते विधीयइति हेमाद्र्युक्तेः॥ तत्रैव परिशिष्टे॥ संप्राप्ते पार्वणे श्राद्धे एकोद्दिष्टे त
थैव च॥ अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेहनि॥ स्मार्त्ताग्निमतां तद्दहितत्पां
वाग्नौकरणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं पृथक्पाकेन॥ मृतपत्न्यादिस्तु श्राद्धं
तेनैव॥ अत्र मूलं हेमाद्रिचन्द्रिकादिस्पष्टं॥ सर्वेषां श्राद्धान्ते तत्पाकेन वैश्वदे
वनित्यश्राद्धादीनीति तृतीयः॥ श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः॥ कुर्या
द्भिक्षां ततो हन्तकारादिकं तथेति येठीनसिस्मृतेः॥ तत श्राद्धशेषात् श्राद्धनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा.प्र. श्राद्धशेषत्वाद्वैश्वदेवं समाचरेदिति चतुर्विंशतिमतात्॥ एवं वैश्वदेवकालत्र
७९ यस्य आश्वलायनशाखीयपरिशिष्टमुदाहृत्यैवं व्यवस्थोक्ता॥ आदौ तु द्वौ स्व
येचांते दर्शीयश्रीमहालये॥ एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयते इत्यपि बहुस्म
त्युक्त्या सर्वेषां श्राद्धांते एवेत्युक्तं मेधातिथिस्मृतिरत्नावल्यादयो बहवः॥ ब
ह्वृचां श्राद्धांते एव वेत्ति वा एतद्वाः॥ मध्ये वश्वस्वन्यशाखापर इति सएवाह हेमा
द्रिस्तु दृद्धव्यं ते एव वैश्वदेवमाह॥ कात्तीयानां तु स्मार्ते श्रौताग्निमतेमादावेव
अन्येषामंते॥ तैत्तिरीयाणां तु साग्नीनां सर्वत्रादौ॥ यच यज्ञपार्श्वे नेचेत्ति स्तुर्दर्श
न भाव्ये। मार्कंडेयः॥ ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोऽतिथीन्॥ ततस्तदन्नं
भुंजीत सह भृत्यादिभिर्नरः॥ ततः श्राद्धशेषात्॥ नित्यक्रियां नित्यश्राद्धं तत्र प्रथ ७९

कृपाकेन नैत्यकमिति तेनैवान्नेन॥ पाकैक्ये विकल्पः॥ अथ पक्वाभावे स्मृत्यर्थसारे वि
शेषः॥ पक्वाभावे प्रवासे वान्नं दुग्धानोष धानस्य वा॥ पयो दधि घृतं वापि कंदमूलफला
दि वा॥ योद्दयेद्वैवयज्ञार्थे तु लेवाप्सु वा जले॥ एवं स्तु वेराहोत्र व्यापारेणाकृते नेह
विरत्ति॥ स्नातको ब्रह्मचारी वा पृथक्पाके वैश्वदेवं कुर्यात्॥ स्त्री बालश्च कारयेदि
ति स्मृत्यर्थसारे॥ तत्रैव होमावदानरहितं भोक्तव्यं न कथंचन॥ अविभक्तेषु संसृ
ष्टेष्वेकेनापि कृतं तु यत्॥ देवयज्ञादि सर्वार्थं तेनैव कृतमपि॥ इहत्वन पः फ
लं मूलं जालमुलं यप्य ओषधं॥ भक्तपित्वा पिकर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाइति
॥ अथ निरग्निकस्य विशेषः॥ तत्र याज्ञिकाः पठंति॥ अथातो धर्मजिज्ञासा वेशां
ताद्धं मपत्नीकउत्सन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी वा ब्रह्मचारी वान्वग्निरित्यन्ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.म. मग्निमारभ्य पृथिवीत्यधि शाक्यत्रिभिश्च सावित्रैः प्रजापत्यान्ता ॰ सवितुस्तत्स
५० वितुर्विश्वानिदेवसवितरितिपूर्ववत्समेतैर्हुत्वा पाकं पचेत्तत्र वैश्वदेवो ब्रह्मणोप्र
जापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये विश्वेभ्यो ग्नये स्विष्टकृत इत्यपरस्त्वपह
र्वं वद्बलिकर्म नैवं कृत्ते न वृथा पाको भवति न वृथापाकं पचेत्तत्र वृथापाकमश्नी
यात्तत्र पितृपितृयज्ञः पश्चात् घ्रातयरणानि कुर्यादिति॥ गर्गमते वैश्वदेवे विशेषः॥
पंचाहुतीनामुत्तरं स्विष्टकृद्धोमः॥ भूतयज्ञे पूर्वं भूतगृह्येभ्यो नम इति बलिं दत्वा
पर्जन्यादिभ्यो दानं॥ विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो भूतानां च पतये इति मंत्रद्वये चकार पाठः
॥इति श्रीसंप्रदायवामनात्मजगदाधरकृत पंचमहायज्ञानां प्रयोगः॥ अथातो ध्या
योपाकर्म॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः॥ अधीयत इत्यध्यायो वेदः॥ तस्योपा ५०

कर्म उपाकरणं॥ उपक्रमः॥ एवं हि मन्वादयः स्मरंति॥ श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाप्युपा
कृत्य यथाविधि॥ युक्तश्छंदांस्यधीयीत मासान् विप्रोर्द्धपंचमानिति अर्द्धं न सह पंच
मासान्॥ एवं सति अध्ययनप्रवृत्तस्यैतद्भवति॥ अत एवाग्निमतोध्यापनं भव
ति॥ न ह्यनग्निमान् शक्नोत्यग्निसाध्यं कर्मकर्त्तुमिति निरग्नेरप्येतदुपाकर्मेलौ
किकेग्नौ भवतीति गर्गः। न चैतत्कर्कादिसम्मतम्॥ अध्यायोपाकर्मेति वक्ष्यमाणा
स्यविधिपूर्वकस्य स्वाध्यायप्रारंभकर्मणो नामधेयं॥ योस्य रोहिण्यां मध्य
माष्टकायां वा पाक्षिकोस्य पक्षस्यार्द्धषष्ठानर्द्धसप्तमासान् शुक्लपक्षे वेदाः कृष्ण
पक्षे ंगानीत्येवमधीत्य ततः सर्वयोत्सृष्टस्य पुनरुपाकरणं स्वीकरणमित्यु
पदेशमोहरिहरश्च। अपरे तु श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्यार्द्धपंचमासानधी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.म. न्योत्सर्गौ वदंति ॥ तत्र श्चैतेषां मते उपकृतानां वेदानामुत्सर्गः ॥ भिन्नास्तराद्धिधर्मशा
५१ स्त्रनिबंधेष्वप्येवं ॥ हरिहरजयरामभाष्ययोर्हस्तक्षस्योपाकरणं ॥ ओषधीनां प्रादु
र्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां ॥ एतदुपाकर्म अपामार्गाद्योषधीनां प्रादु
र्भावेनुत्पन्नेसति श्रवणेन युक्तायां पौर्णमास्यां श्रावण्यां शुक्लपंचदश्यां कुर्या
त् ॥ श्रावण्यां हि पौर्णमास्यां श्रवण एव प्रायशो भवति ॥ ओषधीप्रादुर्भावश्च
। तद्दिने दुर्भयं तस्याएव विशेषणं ॥ अत्र पौर्णमास्या एव प्राधान्यात् ॥ विशेष
णाभावेपि तस्यां पौर्णमास्यां भवतीति हरिहरेणुक्तं ॥ अपरे तु श्रवणयुक्तपौर्ण
मास्यभावे हस्तयुक्तपंचम्यां कार्यमित्याहुः ॥ यदि ग्रहणं संक्रांतिर्वा पर्वणि भव
ति तदा पंचम्यामुपाकरणं भवति ॥ तदुक्तं स्मृतिमहार्णवे । संक्रांतिर्ग्रहणं वापि ५१

यदि पर्वणि जायते ॥ तन्मासे हस्तयुक्तायां पंचम्यां वा तदिष्यते ॥ तथा ॥ संक्रांतिर्ग्रहणं
वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ॥ उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥ मदनरत्नेपि परि
शिष्टात् श्रावणपर्वग्रहसंक्रांतिदूषितं ॥ स्यादुपाकरणं शुक्लपंचम्यां श्रावणस्य तु ॥ तत्रापि
प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ ॥ अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रांतिर्ग्रहणं तदा ॥ उपाक
र्म न कुर्वीत परश्चेन्न दोषकृदिति ॥ अत्र च प्रयोगपारिजाते वेदोपाकरणे प्राप्ते कुली
रे संस्थिते रवौ ॥ उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके इति वचनं देशांतरविषयं ॥ नर्मदो
त्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके ॥ कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे इति बृहस्पतिव
चनात् ॥ पराशरमाधवीयेप्येवं ॥ सामगानां सिंहस्थरवावुक्तेस्तद्विषय इदं पुरोडाशचतु
र्दकरणावदुपसंग्रह्यत इत्यन्ये ॥ एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यं ॥ उपाकर्मोत्सर्जनं च पक्षि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. त्रदृमनार्धरात्रमितिवचनात्॥ पर्वणिग्रहणेसतितिपूर्वेद्युरेवविधाभावउक्तःप्रयोगपा
५२ रिजाते॥ तिस्येनैमित्तिके तैष्ये होमयज्ञक्रियासु च॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्य
त इति॥ प्रथमारंभरूपत्व न भवति। तत्रैव कश्यपः॥ गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्द्धके
पि वा॥ तथाधिमाससंसर्पमलमासादिषु द्विजः॥ प्रथमोपाकृतिर्न स्यात् कृतं कर्म विनाशकृदि
ति॥ एतच्च पूर्वाह्णे कार्यं। तथा च प्रचेतावचनं॥ भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव वि
ति। दीपिकायां॥ अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृत इति। यत्तु अध्यायानामुपाकर्म कुर्या
त्कालेपराह्णिके॥ पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति गोभिलवचनं तत्सामग
विषयं॥ तेषामपराह्णस्याप्तत्वात्॥ तेन वाजसनेयिभिः पूर्वाह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या॥
दिनद्वये पूर्वाह्णव्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा तैत्तिरीयवद्व्यवस्थिता पूर्वैवेति हेमाद्रिः॥ ५२

मदनपारिजातेपि॥ पूर्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तं॥ मदनरत्नेतु
पर्वण्योदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयका इति॥ बह्वृचपरिशिष्टे तैत्तिरीयकपदं अनुवाद
त्वात्तस्य च प्राप्त्यधीनत्वात् आपस्तम्बयजुर्वेदिमात्रपरत्वात् सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणा
र्थमित्युक्तं॥ तथैवानंतभट्टीयेपि॥ कारिकायां तु॥ पौर्णमा प्रतिपद्युक्ता तत्रोपाकर्मणः
क्रिया॥ उक्तोर्थोयं प्रसंगेन भविष्योत्तरसंज्ञिके॥ वस्तुतस्तु हेमाद्रिमतमेव युक्तं॥ परा
शरमाधवीये॥ श्रावणी पौर्णमासी तु संगवात्परतो यदि॥ तदैवौदयिकी ग्राह्या
नान्यत्रौदयिकी भवेत्॥ कालादर्शेपि॥ श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत्स्यात्त्रिमुहूर्त्त
के॥ विद्धा स्याद्धदृसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्॥ प्रयोगपारिजाते॥ उपाकर्मोत्सर्ज
नं च वनस्थानामपीष्यते॥ धारणाध्ययनांगत्वात् गृहिणां ब्रह्मचारिणां॥ उत्सर्ज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र·म· नं च वेदानामुपाकरणं॥ अकृत्वा वेदतंत्रेण फलं नाप्नोति मानवः॥ श्रावणस्य पंचमी
५३ हस्तेन वा॥ श्रावणस्य पंचमी हस्तेन युक्ता प्राप्यवा भवति॥ तत्रापि प्रायशो हस्त एव
भवति अतः कालद्वयोपाकरणकर्मणो विकल्पोयं॥ मतेयज्ञास्य कालचतुष्टयवर्णा
यंति॥ वासुदेवदीक्षिता अपि॥ आज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति पृथिव्या अग्न
य उद्दत्य ग्वेदेंतरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चंद्रम
स इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धा
यै मेधायै सदसस्पतयेनुमतय इति च॥ आज्यभागानंतरमाज्याहुती जुहोति॥ स
ग्वेदे अधीयमाने पृथिव्यै स्वाहा। अग्नये स्वाहेति द्वे आहुती जुहोति॥ अंतरिक्षा
य वायव इति द्वे यजुर्वेदे अधीयमाने। दिवे सूर्यायेति द्वे सामवेदे अधीयमाने दि ५३

ग्भ्यश्चंद्रमस इत्यथर्ववेदे अधीयमाने द्वे॥ सर्वेषु वेदेष्वधीयमानेषु ब्रह्मणे छंदो
भ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्तयेत॥ चराब्रात्त प्रजापतय इत्यादिकाश्चैषि
सप्त सर्वत्र॥ पृथग्योगाकरणे चतुर्णामपि वेदानां तंत्रेणोपाकरणे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चे
त्याहुतिद्वयं प्रतिवेदमावर्तनीयं॥ प्रजापतय इत्येवमाद्यास्तंत्रेणैव याज्ञवि भागसा
मर्थ्यात्॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु॥ एतदेव आज्याहुतिनवकमेव कर्म व्रतादेशे
षु वेदारंभवृत्तेषु विसर्गे समावर्तने च॥ व्रतादेशनविसर्गाः॥ तेषु भवन्ति॥ सदस
स्पतिमित्यक्षतधानाभिः सर्वेनु पठेयुः लाङ्गलोदुंबर्यौ क्लिस्त्र क्तिस्त्रः समिध आद
ध्युर्दशः सपलाशाद्यत्तान्ताः साविच्या॥ धानानां चश्रयणानुपदेशात्सिद्धानामेवोपा
दानं॥ अक्षताश्चता धानाश्च अक्षत धानास्ताः सदसस्पतिमिति मंत्रेणाचार्यशिष्ये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. हुत्वा॥ सर्वे शिष्याः अनुसहैवानुवर्त्तमानाः सदसस्पतिमिति मंत्रं त्रिः पठेयुः॥ किंकृ
५८ त्वाहुत्वा एवं कामक्षमं धाना उदुंबरत्वक्सोदुकाः सिसक्तिसक्त आर्द्राः परस्परं हि
ता घृतलिप्ता नलिप्ता हीनास्तेभ्य आचार्यसहिताः शिष्याः सावित्र्यानः सविता इति मंत्रेण
दध्युरग्नौ प्रक्षिपेयुः॥ नयोगपधेन उदुंबरी सिसक्तिसक्त इति पाठ इति हरदत्तयशमो॥ उदुं
बर्यं इति तु कर्क भर्तृयज्ञाः॥ सिसक्तिसक्त इति वीप्सा आधान पुरुषविषयानसमि
द्विषये इति हरिहरः॥ अतश्च प्रत्याहुतिरेकैकामेवादध्युः॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पे
न॥ तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते पूर्वकल्पेन प्रागुपदिष्टाग्निपरिचरणसमिदाधा
नमंत्रेणादध्युः॥ शन्नो भवंत्वित्यस्तृत धाना अखादंतः प्राश्नीयुः॥ शन्नो भवंतु वा
जिन इति मंत्रेण अस्तृत धानाय वानां धाना अनवखंडयंतः दंतैरचर्वयंतः प्राश्नीयुः सर्वे ५८

आचार्यसहिताः॥ बहुवचनोपदेशात्॥ दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः॥ सर्वे॥ सया
वंगणाभिच्छेन्नावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सा विद्याः पुत्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा॥
सः आचार्यो यावंतं यावत्संख्याकं शिष्याणां गणं समूहं इच्छेत्तावतस्तावत्संख्याकान्
तिलान् आकर्षफलकेन॥ औदुंबरेणाबाहुप्रमाणेन सर्पाकृतिनाजस्त्रवित्तु रित्यनपानु
हुयात्॥ पुत्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा जुहुयात्॥ तानो धानाभिः स्विष्टकृत् प्रभृति॥ कृषवि
लेखने धातुस्तस्येत्तद्रूपं॥ आसमंतात् कृष्टफलं यस्यासौ तत्॥ अथवा आकर्षयती
त्याकर्षः॥ फलमेव फलकं॥ तेन जुहुयात् तज्ञ्चवे कंकतमिति वा रिकायां॥ प्राशनांते प्रत्यङ्मु
खेभ्यनुपविष्टेभ्य ओंकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीनृषीन् ब्रूयादृषिमुखानि वा ऋचा
नां पर्वाणि छंदोगानां सूक्तान्यथर्वणानाम॥ संस्रवभक्षणांतेरवयं प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. खोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यो यजुर्वेदोपाकरणे ॐकारं उक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरित्ति सावित्रीं त्रि
५५ रुक्त्वा मंत्रब्राह्मणयोरध्यायादीन्प्रब्रूयादध्यापयेत्‌॥ बह्वृचानां शिष्याणां ऋग्वेदोपाक
रणेऽग्निमुखानि मंडलादीन्प्रब्रूयात्‌॥ छंदोगानां शिष्याणां सामवेदोपाकरणेपर्वा
णिपर्वणामादीन्ब्रूयात्‌। अथर्वणानां शिष्याणां अथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सू
क्तादीन्‌॥ सर्वे जपंति सहनोस्त्विति सहनाववतु सहनाविदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इंद्रस्तद्वेदयेन
यथा न विद्विषामहे इति॥ आचार्येण सहिताः सर्वे शिष्याः सहनोस्त्विति मंत्रं जपंति॥ अथ मं
त्रार्थः॥ इदं ब्रह्म सांगोयं वेदः॥ अध्ययनार्थं सहभावं प्राप्तानां समवेतानां नोस्माकं अ
स्मद्दृश्ये अस्तु॥ स्थिरं भवतु॥ ततश्च सह मिलितान्नोस्मान्‌॥ अवतु पायात्‌॥ रक्षतु
तथा च मिलितानां नोस्माकं अनध्यायाध्ययने श्रुद्रादिश्रवणादिना उपहतमपि ५५

इदं ब्रह्म वीर्यवत्‌॥ अयातयाममस्तु॥ इंद्रः प्रजापतिः तत्तथा यथावत्‌ वेदयतु॥ येनवे
दनपरस्परं न विद्विषामहे॥ नद्विष्मः॥ एत्रिरात्रं नाधीयीरं लोमनखानामनिकृंतनं॥ उपाक
र्मोत्तरं त्रिरात्रं नाधीयीरन सर्वे अध्ययनं न कुर्युः॥ लोम्नां नखानां च छेदनं त्रिरात्रं न कुर्युः
॥ एके प्रागुत्सर्गात्‌॥ एके आचार्याः प्रागुत्सर्गात्‌ लोमनखानामनिकृंतनमिच्छंति॥ उत्सर्ग
श्राद्धमपरामासान धीत्योत्सर्जेयुरित्ति वक्ष्यते॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवाम
नामदेवगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे दशमीकंडिका॥ अथ पदार्थक्रमः॥
तत्र प्रथमप्रयोगे आचार्येणामात्यपूजापूर्वकं नांदीश्राद्धं कार्यं॥ कारिकायां॥ ततोनां
दीमुखं श्राद्धं मातृपूजनपूर्वकं॥ गुरोस्तदात्मसंस्कारान्न शिष्याणां परार्थतः॥ आचा
र्यस्यावसथ्याग्नौ कर्म। ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांते विशेषः॥ तं दुलस्थाने आहन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. धानानामासादनं॥ प्रोक्षणं चानुपयुक्तानीयानि॥ ओं दुं बर्ध्यः समिधः॥ इध्मो आ
५६ कर्मफलकं तिलाः॥ भक्ष्यार्थं धानाः॥ आज्यभागान्तेव दशाहुतीनामनुमत्यंतानां होमो वेदा
रं भवत्त॥ एवं दशसु वेदेष्वाकरणांचे स्वाज्ञि ते दमाहुतिद्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणो घंशोभ्य
इत्याहुतिद्वयं पुनर्होतव्यं॥ प्रजापत्याद्यनुमत्यंताः सप्ताहुतयः स्तोत्रेण॥ ततः सदस
स्पतिमित्यनयर्चा स्रुत धानाहोमः॥ इदं सदसस्पतये॥ स्रुवेण होममुक्तिरेणु दीक्षिताः
सदसस्पतिमितिमंत्रं शिष्या अपि अनुपठेयुः॥ ततः आचार्यः शिष्याश्च सर्वे ओंदंव
र्येस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदधीरन्। आदध्युस्तत्सवितुरित्यनयर्चा॥ येतु ब्रह्म
चारिणः शिष्यास्तेषामग्निकार्यमंत्रेणैव समिदाधानं भवति। एवं द्विरपरं धानाहो
मः॥ समिदाधानं च। ततः आचार्यः शिष्याश्च तिस्रस्तिस्रो हुत धाना अनवखंडयं ५६

तः प्राश्नीयुः शन्नो भवेत्यनयर्चा॥ ततः सर्वेषां दधिक्राव्ण इत्यनयर्चा दधिभक्षणं॥
आचमनं च॥ ततो यावंतं शिष्यगणा इच्छेदाचार्यस्तावतस्तिलानाकर्मफलकेन जुहुयात्सावि
त्र्या॥ इदं सवित्रे॥ शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा॥ ततो धानाभ्यः स्विष्टकृत्॥ ततो नवाहुतयः
नं ततः संस्रवप्राशनं॥ मार्जनं॥ पवित्रप्रतिपत्तिः॥ दक्षिणादानं ब्रह्मणे॥ प्रणीताविमो
कः॥ ततः प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्यः प्राङ्मुख आचार्य ओंकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमुक्त्वा इ
षेत्वाद्यध्यायादीन्ब्रूयात्॥ बह्वृचादीनां यथोक्तं॥ सहनोस्त्विति मंत्रपाठ आचार्यस
हितानां शिष्याणां॥ ततस्त्रिरात्रमनध्यायः॥ लोमनखानामनिकृंतनं च॥ ततः परं मंत्र
ब्राह्मणयोरध्ययनं प्रागध्यायोत्सर्गात्॥ इत्युपाकर्मणः पदार्थक्रमः॥ ततो वैश्वदे
वः॥ अत्र रक्षाबंधनमुक्तं हेमाद्रौ॥ ततो यथाकुलसमयं रक्षापोटलिकां शुभां॥ कारयेद्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्रम. कृत्तैः शस्त्रैः सिद्धार्थैर्हैमभूषितैरिति ॥ इदं भद्रायां न कार्यं। भद्रायां द्वेतकर्त्तव्ये श्रावणी
५० फाल्गुनी तथा ॥ श्रावणीं नृपतिं हंति ग्रामं दहति फाल्गुनी ति संग्रहवचनात् ॥ भद्रासत्वे
तु रात्रावपि तत्कुर्यादिति निर्णयामृते ॥ तत्र मंत्रः ॥ येन बद्धो बली राजा दानवेंद्रो महाब
लः ॥ तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे माचल माचल ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मा
नवैः ॥ कर्त्तव्यो रक्षिकाचारो द्विजान्संपूज्य भक्तितः इति ॥ वात्ते मावास्याया ५ सर्वानध्या
याः ॥ वात्तिवायौ प्रचंडे सति । वातस्य सर्वदापि विद्यमानत्वादत्तिशयितो त्र ग्राह्यः ॥ सर्व
श ब्दाद्वागानामपि न छंदसामेव ॥ यद्यप्यध्यायस्य काशादुद्यते शिल्पाद्यपि तत्स
र्वेग्रहणेन गृह्यते ॥ शिल्पिनामपि वृत्त ध्याय प्रसिद्धिरस्ति ॥ अनध्यायश्च प्रकृतत्वा
द्गुरुमुखाद्यधिकस्य तत्तत्रैव भवति ॥ न गुणानेपीति ॥ अपरे तु सर्वविषयत्वमिच्छंति ॥ ५०

आद्रादर्शने चोल्कावस्फूर्जभूमिचलनमप्युत्पातनात्रसंधिमुच्चाकालं ॥ अकालिकाणते अ
पर दिने तावत्कालपर्यंतं ॥ आद्रा
न ध्यायाः ॥ आकालं यस्मिन्काले उल्कादिरायतनं अपरदिने तावत्कालपर्यंतं ॥ आद्र
शने आद्रमभोजने ॥ आद्रान्नाडीरोदुत्पयरे ॥ उल्काज्वालाकृतिः पतंती तारका ॥ अव
स्फूर्जो विद्योतमानाविद्युत् ॥ भूमिचलनं भूमेः कंपः ॥ अग्निर्गो मरदाहः । कराषामुत्पातउ
त्पतनं ॥ तस्मिन शत्रुसंधि शब्देन एकस्य दृतो रंतः अपरस्य यावदप्रवृत्तिः स कालउच्य
ते ॥ तत्र चाकालिकत्वानोपपद्यते ॥ ततश्च पूर्वस्य नोरंत्यारात्रिः उत्तरस्याच महस्ताव
नन ध्यायः ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे चात्रिरात्रं त्रिसंध्यं वा ॥ उत्सृष्टेषु छंदःसुवे
दानामुत्सर्गे कृते ॥ अभ्रदर्शनमत्राति शयितं गृह्यते ॥ सर्वकालमभ्रस्य विद्यमा
नत्वात् ॥ विद्युदभ्रवायुवृष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वस्वरूपं ॥ तत्रापित्रि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

 रात्रमनध्यायः॥ त्रिसंध्यं वेत्ति विकल्पः॥ अभ्रदर्शने त्रिरात्रं॥ सर्वस्वरूपे च त्रिसंध्य
 मित्यस्य विच्छिन्नविकल्पार्थं न्यासे॥ मुक्त्वार्धयामिरुद्धके निशाया उभसंधिवेलयोरंतः
शं वेग्रामेंऽतर्दिवाकीर्त्ये॥ मुक्त्वा यावदार्धयामिस्तावन्नाधीयीत॥ तथा तद्द्वे यावन्
निष्ठति तावत॥ निशायां॥ समस्यंतरान्निशाशब्देनार्द्धरात्रमुच्यत इति कर्के॥ महानि
शा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयमिति स्मरणाद्रात्रेः पूर्वौ यामौ विरम्य आसनत्तोनये
दित्ति वचनेन तरो रात्रेः पूर्वं चतुर्थयामयोर्वे दाभ्यासवि धानात्तद्भूती यत्तृतीययोः प
रिशेषाद्न ध्याय इति हरिहरः॥ संधिवेलयोः अहोरात्रयोः संध्याकालयोः॥ अंतः शद
ग्रामे यामम ध्ये यावच्छवं मृत्तशरीरं भवति तावन्नाधीयीत॥ अंतर्दिवाकीर्त्ये॥ दि
वा अन्तिकी र्त्ये पठनीयं यदप्रवर्त्तो दित्त द्विवाकीर्त्येंत स्मिन् विषये ग्रामे ऽनध्या ५८

यः॥ तद्ग्राममध्येन पठनीयं॥ स्त्रयोतुला यां ग्रामयर्द्काका श्रिगोलकन्यायेनो भयत्र
योजनीयं॥ ग्रामेंऽतर्दिवाकीर्त्योर्दिशस्तत्रानध्यायः॥ धावत्तोभिशस्तपतित्तदर्शना
श्चर्यात्भुदयेषु च तत्कालं॥ धावतः शीघ्रं गच्छतः॥ अभिशस्तो ब्रह्महत्यादिपापेना
भियुक्तः॥ पतितो ब्रह्महत्यादिपापेन॥ अभिशस्तपतितयो र्दर्शनं॥ आश्चर्यमद्
तमिंद्रजालादि॥ अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादिः॥ एषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालेया
वन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः॥ नीहारेबादित्रशद्र आर्त्तस्वने मा मांतेश्मशाने श्व
गर्द्भोलूकशृगालसामशद्देषि ष्ठा चरितेच॥ नीहारे धूमरीकायां वादित्रशब्दे मृ
दंगादीनां शब्दे॥ आर्त्तस्य दुःखितस्य स्वने शब्दे॥ ग्रामस्यांते सीम्नि श्मशाने मृतक
दहभूमौ॥ श्वा च॥ गर्द्भश्च॥ उलूकश्च॥ शृगालश्च॥ साम च। श्वगर्द्भोलूकश्च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गृ·मं· णाल्हसामानि॥ तेषां शब्दे श्रूयमाणे। शिष्याचरिते च शिष्टस्य श्रोत्रियस्याचरिते श्रो
५८ त्रियस्यागमने च कार्यं तत्कालं यावत् निमित्तमनध्यायः॥ गुरौ प्रेते अप्यवेयार्दशरात्रं
त्रौ॥ गुरौ आचार्ये प्रेते मृते अपयुस्पर्कं अभ्यवेयार्दशरात्रस्नानपूर्वं दशगुरु
करणाय॥ दशरात्रे दशाहानि स्वाध्यायाध्ययनादुपरमेत॥ सत्तानूनप्त्रिणि सब्रह्म
चारिणि च त्रिरात्रम्॥ तानूनपुंच श्रौतं व्रतप्रदानेऽरण्यां त्यापनय इति द्विश्वस्वा
त्याः सुवेराततानूनपुमेत इत्यिराख्यां वेदि श्रोत्रोणि धायाव मशंसत्वत्त्रौ यज्ञमा
नश्चानघ ष्टमितिस्यो ति बोमेवि हितं॥ सहतानूनपं आज्यं येन स्पृष्टं स तानूनप्त्री
तस्मिन सतानूनप्त्रिणि प्रेते॥ समाने तुल्ये वेदे ब्रह्मणि च वेदे चरतीति स ब्रह्म
चारी॥ तस्मिन स ब्रह्मचारिणि सान्ध्यायिनि समानाचार्ये च प्रेते त्रिरात्रं स्वाध्या ५८

यादुपरमेत॥ एकरात्रमसब्रह्मचारिणि॥ नसब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन
भिन्नाचार्ये प्रेते एकरात्रमनध्यायः॥ अथसम्यन्तरोक्ता अनध्यायाः॥ तत्र सम्प्रत्य
थेसारे॥ अर्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः॥ अर्धः षष्ठो मासो येषां ते अर्द्धषष्ठा
मासास्तानर्धषष्ठान्मासानधीत्य पठित्वोत्सृजेयुः पूर्वमुपाकृतानि स्वीकृतानि
छंदांसि उत्सर्गश्छंदसामेव॥ अंगानि पुनरधीयीत॥ अर्धसप्तमासान्वा॥ अधी
त्योत्सृजेयुरिति शेषः॥ अर्धः सप्तमो मासो येषु ते अर्धसप्तमाः॥ अथेमाम्यं चंद्र
यत्सुभाक्कवी युवा वानौ धर्मः यरायतन्त॥ परिसंस्मस्य धर्मिणो विसर्ज्यानि
विसर्जामह इति॥ उत्सर्गानंतरं आचार्येणा सह शिष्या उभाकवी इतीमाम्यं चंदुपंक्ति
उच्चारयंति॥ मंत्रार्थः॥ हे अश्विनौ॥ युवानु भाऊ नौ॥ यतः कवी क्रांतदर्शिनौ॥ युवा
युवानौ॥ पुष्प संपादितो धर्मो तौ स्माकं परिसरस्मस्य स्यमु मित्रभावस्य यत्नत॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग·भ· रक्षणार्थमागतः॥ तेन धर्मेणाविसख्यानि विद्यार्थीनि विषमाध्ययनादीनि यानि
६० स्तनाम॥ त्यजाम॥ किं भूतस्य सख्यस्य धर्मिणः॥ उपकारादि धर्मवतः॥ परस्परम
नुकूलस्य वृत्त्यर्थं॥ त्रिरात्रं सहोष्य विप्रतिष्ठेरन्॥ अत्र त्रिरात्रं सह एकस्मिन्न
हे आचार्यसहिताः शिष्या निवासं कृत्वा विप्रतिष्ठेरन् विशिष्य प्रवासं कुर्युः॥ त्रिरा
त्रं सहवासनियमः॥ विप्रतिष्ठात्र विधत्त एव॥११॥ इति श्रीअग्निचित्सम्राट्स्थ
पति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय
कांडे एकादशी कंडिका॥ पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृ
जेरन्॥ पौषस्य मासस्य रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायामष्टकायां पौषा
दूर्द्ध्वमष्टम्यां वा अध्यायान् वेदानुत्सृजेरन्॥ पूर्वमुपाकृतान्पुनरुपाकरणं
यावन्नाधीयीरन् उत्सर्गप्रकारमाह॥ उदकांतं गत्वाद्भिर्देवाश्छंदांसि वे

दानृषीन्पुराणाचार्यान्गंधर्वानितराचार्यान्संवत्सरं च सावयवं पितॄनाचार्यान्स्वांश्च तर्प
येयुः॥ न धायुदकांतं उदकसमीपं गत्वा तत्र स्नात्वा अद्भिर्देवास्तर्पयेयुराचार्यसहिताः
शिष्याः॥ उदकांतगमनेन स्नानं लक्ष्यते॥ अत्र नदीरजोदोषो न भवति॥ तदुक्तं॥ उपाकर्मणि
चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चंद्रसूर्योपरागे च रजोदोषो न विद्यत इति॥ सावित्रीं चतुरनु
द्रुत्य विरताः स्म इति प्रब्रूयुः॥ तर्पणानंतरं आचार्यसहिताः सर्वे शिष्याः सावित्रीं त्रिरनु
द्रुत्य चतुः कृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इति मंत्रं ब्रूयुः॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत्॥ त
तः क्षपणं अनध्ययनं लोमनखानां निकृंतनं च॥ प्रवचनं वा व्याख्यादीनां पठनं॥ पूर्व
वत् उपाकर्मकालवत्॥ ततस्त्रिरात्रानंतरं शुक्लपक्षेषु छंदांस्यधीयीरन्॥ कृष्णप
क्षेष्वंगानि॥ ततः ऊर्ध्वं षण्मासान् ऊर्ध्वं सप्त मासान्वा मासानेव मेवाधीत्य सर्वं घोरसत्युपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. कृत्य चाधीयीतेति सद्धुं ॥ इति श्री संस्कारवामनामञ्जरी स्मितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभा
६१ ष्ये द्वितीये द्वादशी ॥१२॥ अथ पदार्थक्रमः ॥ पौषस्य रोहिण्यां मध्यमाष्टकायां वा पौषस्ये
वा ध्यायोत्सर्गः ॥ तत्र मासपक्षाद्युल्लेखपूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं ॥ उदकान्तगमनं ॥ स्नात्वाग्निर्देवा
दितर्पणं ॥ देवास्तृप्यन्तु ॥ छन्दांसि तृप्यन्तु ॥ वेदास्तृप्यन्तु ॥ ऋषयस्तृप्यन्तु ॥ पुराणाचार्या
स्तृप्यन्तु ॥ गन्धर्वास्तृप्यन्तु ॥ इतराचार्यास्तृप्यन्तु ॥ संवत्सरः सावयवस्तृप्यतु ॥ पितरस्तृ
प्यन्तु ॥ आचार्यास्तृप्यन्तु ॥ नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं स्वांश्च पित्रादीन्स्तर्पयेयुः ॥ जीवत्पितृ
कास्तु पितामहादितर्पणं ॥ ततस्तस्य सदसि तु पिल्पस्याः सावित्र्याश्चतुरनुद्रवणं ॥
विरतास्म इति स कृत्युः ॥ उपाकर्मवदध्यायादीनां पठनं ॥ त्रिरात्रमनध्यायः ॥ ततो मन
खानामनिकृन्तनं च त्रिरात्रं ॥ ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वं शुक्लपक्षेषु छन्दांसि अधीयीरन् ॥ कृ ६१

ष्णपक्षे षडङ्गानि ॥ ततः पुनरर्धपञ्चमान्मासान् अधीत्य अर्धसप्तमासान्वा अधीत्य एवमेवोत्स
र्गं विधाय उपाकृतिप्याद्युवं च तदपि त्रिरात्रमेकरात्रमनध्यायपथे सूत्रे यथगा ... पुः ॥
ततः पुनरुपाकरणकाले उत्सृष्टान्वेदानुपाकृत्याध्ययनं यावदुत्सर्गं ॥ कृद्धुवारकारिका
यां विशेषः ॥ पौषस्य रोहिणीमध्यमाष्टकां प्राप्य मध्यमां ॥ उदकान्ते समासाद्य वेदस्यो
त्सर्जनं बहिः ॥ स्नात्वा विधिवत्तत्र स्थापयेदरुन्धतीं ॥ प्रचरांश्च ततो धीमान् कुर्यात्ते
षां प्रतिष्ठितं ॥ इमा वेदेति यजुषा नामान्येषां विनिर्दिशेत् ॥ अभिरेतां स्थापयेत्तत्र स
प्रर्षयदृष्टा ॥ अर्घोत्तेभ्यः प्रदातव्यः पूजनं चन्दनादिभिः ॥ नैवेद्यैर्विविधैः पूज्या
वेदस्य हितमिच्छता ॥ ऋषीणां प्रीतये दद्यादुपवीतान्यनेकशः ॥ प्रणम्य च मुनीन्
सत्त्वा पश्चात्तर्पणमाचरेत् ॥ देवां छन्दांसि वेदांस्तु ऋषींश्चैव सनातनान् ॥ तथा पुराणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. चार्वाश्चगं धर्वान्तितां स्तथा॥ अहोरात्राणर्द्धमासान्मासावच॥ संवत्सरं च सार्द्ध
६२ मपं पुरश्च पंचभिः॥ मंत्रैर्द्युध्यांमद्रैन्निमा छंदः स्वि चा॥ एवं बोडशभिर्मंत्रैः सप्रा
त्रा च यथा कृपा॥ चतुर्भिस्तर्पयेद्देशे रिमा वेत्यनेन च॥ सावित्रीपाठयेच्छिष्यान्
चतुः कृत्वो गुरुः स्वयं॥ विरताः स्मृति पठेयुस्तेप्रणवं योज्य पंक्तिशः॥ सावित्रीत्रिः
समुच्चार्य अध्यायांश्च प्रपाठकान॥ शतसंख्यानाम्यनुसमस्त एकं द्विकाश्च तत्थांतिमाः
॥ सर्वांतिमाः पंक्तिका ब्रूयादित्यमीले पुरोहितं॥ इषेत्वेत्यग्न आयाहि शन्नोदेवीरभि
ष्टये॥ सहनो स्त्विति मंत्रं च पश्चाद् माकुर्वीतिचेति॥ इति यदार्थक्रमः॥ पुराण्याहे
लांगलयोजनं॥ यस्य कृषिकर्मण्यधिकारस्तस्येदमुच्यते॥ पुराण्याहे इदं गायन
श्चुत्न यद्दे चंद्राधनुकूलदिने लांगलस्य हलस्य योजनं प्रवर्त्तनं भवति॥ प्रथम ६२

कृषिप्रवृत्तस्येतत्कर्म भवति॥ इदं गायनं आपस्तंब्यमारात् पक्षेपुरन्दाहइत्यनेनैव प्रा
प्तत्वादत्र पुराण्याह एतम् त्रिमसत्रे अपुराण्याहत्वद्योतनार्थं॥ पक्षांतरमाह॥ ज्येष्ठया
चेंद्रदैवत्यं॥ अथवा अपुराण्याहे पिज्येष्ठयानक्षत्रेण युक्ते दिने लांगलयोजनं भवति कु
तइंद्रदैवत्यं ज्येष्ठानक्षत्रं यत इंद्राधीतं च कृषिकर्म॥ वृष्टिनिमित्तत्वात्॥ ज्येष्ठया
चेतिरतीया॥ अज्येष्ठयामिंद्रदैवत्यं वेति मतेयद्वापाठः॥ इंद्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुतउद्दलाः
काश्यप स्वातिकारी सीतामनुमतिं च दध्नातं दुलौगं धेर सरि स्थानदु होममधुघृते
प्राशयेत॥ यागश ष्ठेनदैवतादेशेनबल्युपहारउच्यते॥ इंद्रादिदैवताविशेषानदध्ना
तंदुलौगंधैरक्षतैर्यवैश्च इ स्थानमांतेनों मम मंत्रैर्बलिं हरयोनसं वृ अ अनडुहो बली
वर्द्दीनमधुघृतेपात्रे कृत्वा तृकैः प्रत्येकं प्राशयेत॥ सीरायुंजंतीतियोजये छुन १९ सु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग॰ भ॰ पक्वानुनिष्क्रम्य स्थालं वालमेत ॥ यागानंतरं सीरयुंजंती त्यनेन मंत्रेण कृषभौ हलेयोज
६३ येद् क्षिप्रोत्तरक्रमेण ॥ ततः शुनं सुफालाइति भूमिं कृषेत ॥ अथवा शुनं सुफाला
इति फालं हलमुखामायसं अभिमृशेत ॥ उभयलिंगत्वान्मंत्रस्य ॥ नवान्युपदेशात् ॥ त
थैतो मंत्रौ विनियोक्तव्यौ ॥ किं कारणं ॥ अग्निचयने एतावुपदिष्टौ न चाग्निप्रकरणपठित
वाविहोपदेशो नातिदेशः किं च ॥ वपनानुषंगाच्च ॥ अग्निचयनप्रकरणे अन्नवपने येमं
याः ऽई षधीरित्यादयो विनियुक्तास्ते षानुषंगः प्राप्नोति यदि लिंगमात्रेण विनियोगः
स्यात् ॥ नैवैतदिष्यते ॥ अन्यमभिषिच्याकृष्टं तदा कृषेयुः ॥ अन्यं वल्लभं वर्द्द अभि
षिच्य घर्षमालादिना भूषयित्वा अकृष्टं अविलिखितं यत्क्षेत्रं तत्र कृषेयुः वि
लिखेयुः ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्दैवतायमेदुभयोर्व्रीहियवयोः प्रवपनसीतायज्ञे ६३

च ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ इदमपरं कर्मांतरं ॥ स्थालीपाकस्य अपरानुपदेशाद्व्रीसि
रुस्यैव ग्रहणं ॥ स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववत् लांगलयोजनोक्तादैवताइयष्टिकापदे
न ॥ किं कुर्वन् प्रवपन् उप्तिं कुर्वन् ॥ कयोः । व्रीहियवयोर्वपनकाले । ततो ब्राह्मणभो
जनं कार्यं ॥ इति श्रीसंग्रहे द्वितीयकांडे त्रयोदशीकंडिका ॥ १३ ॥ अथ यज्ञार्थे क्रमः
॥ युगपद्धलांगलयोजनं उदगयनाद्यभावेपि उत्सृष्टेन क्षेत्रे वा ॥ मातृपूजा पूर्वकमा
भ्युदयिकं श्राद्धं ॥ ततो दध्याद्यापलांगलयोजनदेशे गमनं ॥ तत्र स्थंडिलानुलेप
नं ॥ तत्र दधितंदुलगंधाक्षतमिश्रितैरिंद्रादिभ्यो बलिहरणं हस्तेनैव ॥ इंद्रायनमः
पर्जन्यायनमः ॥ अश्विभ्यां नमः । मरुद्भ्योनमः । उदलाकाश्यपायनमः स्वातिकार्ये
नमः ॥ सीतायैनमः ॥ अनुमत्यैनमः ॥ यथादैवतं यागाः । अनडुहो मधुघृतेप्राश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गृ.भ. वेत॥ततः प्रथमबलीवर्दस्य मंडनं॥ततो कृष्टदेशे कर्षणं॥ततो ब्राह्मणभोजनं॥अ
६७ यनी हि यवयोर्वपनकाले मानगणनापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वावसथ्येग्नौ कर्म भ
वति॥तत्र होमो यवेशनादिप्राशनांते विशेषः॥तंदुलस्थाने सिद्धस्य चरोरासादनं॥
व्रीहीणां च॥आज्यभागांते स्थालीपाकेन लांगलयोजनदेवताभ्यो होमः॥इंद्राय स्वा
हा पर्जन्याय स्वाहा। अश्विभ्यां स्वाहा। मरुद्भ्यः स्वाहा॥उदलाकाश्यपाय स्वाहा। स्वा
तिकार्यै स्वाहा सीतायै स्वाहा॥ अनुमत्यै स्वाहा॥ यथादैवतं त्यागाः॥ ततश्चरुणा
स्विष्टकृत॥ ततो भूरादिनवाहुतयः॥ संस्रवप्राशनं॥ मार्जनं॥ पवित्रप्रतिपत्तिः॥
दक्षिणादानं। प्रणीताविमोकः॥१३॥ अथातः श्रवणाकर्म॥ श्रवणाकर्मेति वक्ष्य
माणस्य कर्मणो नामधेयं॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां॥ ६७

तत्कर्म श्रावणशुक्लपंचदश्यां भवति॥ अस्य कर्मणो गौणकालो न भवति॥तदुक्तं का
रिकायां॥श्रावण्यामेव तत्कार्यमभावाद्गौणकालतः॥ परिसंख्योक्तितः सूत्रकारस्यान्यस्य
नैर्बल्यात्॥यावज्जीवं पाकयज्ञानुष्ठानं सकृदेवेति तत्रैवोक्तं॥वचनात्सूत्रकारस्य सकृदस्य
क्रिया भवेत्॥एवमेवोत्तरेष्वप्यावृत्तिर्वा स्मृतेर्बलात्॥सकृत्करणमिच्छंति तत्रावृत्तिः
सतां मतम्॥तथा॥यावज्जीवं पाकयज्ञैर्यजेत संवत्सरे सदेति॥ स्थालीपाकं श्रपयि
त्वाक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं॥स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा अक्षतानां सक्तुयव
वान्यां धानाऽक्षतधानास्ताः॥श्रपयित्वा एककस्मिन्कपाले श्रपणेनेत्येककपालस्तं च
पुरोडाशं श्रपयित्वा॥चरुधानापुरोडाशानां सिद्धानामुपादानं माभूदिति श्रपयित्वे
ति ग्रहणं॥भर्जनैककपालयोरप्यासादनप्रोक्षणे भवतः॥ अथैव दासाद्यार्थवसो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. द्व्येत्यविशेषोपदेशात्। पुरोडाशस्य श्रपणमात्रोपदेशात्येषणानुपदेशाच्च लौकिक
६५ पिष्टानामासादनं॥ धानानां भूयसीः पिष्ट्वा समभागाविष्टाद्याहुतीर्जुहोत्यप श्वेतपदा
जहि पूर्वेण चापरेण चा॥ सहूच वारुणो रिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबांधवैः स्वाहा॥ न
वैश्वेतस्याभ्याचारे हिंददर्शनं तत्र। श्वेताय वैदर्व्यायनमः स्वाहेति॥ धानानां भू
भूयसीर्वर्द्धीर्धानाः पिष्ट्वा येषणेन सक्तुत्वं संपाद्याज्यादिभागौ हुत्वा आज्येनाहुती द्वे
जुहोत्यप श्वेत पदा जहीति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां। तत्राप श्वेत पदा जहीति प्रथमा॥ न वैश्वे
तस्येति द्वितीया॥ मंत्रार्थः॥ हे श्वेत पदा त्वं इमा मदीयाः प्रजाः मम निवास भूमेः पूर्व
र्वेण भागेन अपरेण च॥ पश्चाद्भागेन च अप जहि॥ स्वजाति जनितमालिन्य धर्मान् प
रित्यज॥ आस्मात्स्थानाच्च स्थानांतरं व्रज॥ किं भूताः प्रजाः सहूच॥ सपिंडसगो ६५

त्रसोदकत्वभेदेन सहसहपुरुषसंबंधाः सह तुल्यताभावात् यथा॥ पिता माता च भा
र्या च दुहिता भगिनी तथा॥ पितृष्वसा मातृष्वसा सहगोत्रा एवमादि वेदितव्या॥ वारुणो
र्वरुणाय दैवतो गोमदीयाः प्रजाः परित्यज॥ सर्वाः सेवकपश्वादिरूपाः॥ राजबांधवैर्नो
गैः॥ राजानस्तक्षको वासुकिः शेषो वा तस्य ये बांधवास्तैः सह त्यज॥ एतैः सह सदा तु
भ्यं सुहुतमस्तु॥ हविः संपादनमस्तु॥१॥ पूर्वोक्तमेव ददयति॥ विनिश्चयेन। श्वेत
स्य नागस्याभ्याचारे आधिपत्ये॥ अहिः सर्पजातीयः कं च न लोकप्राणिजाती
यमलपस्यति स्मयापदृष्ट्या॥ अनेन कर्मणा स्थानत्यागात्॥ तदर्थे श्वेताय शुद्ध
यनागायनमस्कार पूर्वकं सुहुतमस्तु॥ किं भूताय नागाय वैदर्व्याय विदर्वोपत्याय॥
स्थालीपाकस्य दुहोति विहृत्व श्रवणाय श्रावण्यां पौर्णमास्यां वर्षा भ्य श्चेति। त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. णो विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्र आहुती
६६ र्जुहोति॥ धानावंतमिति धानानां॥ ततो धानावंतं करंभिणमित्यनया ऋचा स्रुवेण धा
नानामेकामाहुतिं जुहोति॥ घृताक्तान्सक्तून् सर्पेभ्यो जुहोत्याग्नेयपांडुपार्थिवानां
सर्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायव्यांतरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहाभि
भूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहेति॥ घृतेनाक्तान् अभिघारितान्स
क्तून्सर्पेभ्यो मंत्रोक्तेभ्यः आग्नेयपांडुपार्थिवानामिति त्रिभिर्मंत्रैस्तिस्र आहुती
र्जुहोति॥ मंत्रार्थः॥ आग्नेया अग्निदैवत्याः पांडवाः पांडुजातीयाः पार्थिवाः पृथिवी
विहारिणः॥ तेषां सर्पाणामधिपतये॥ शेषाय वा स्वकये वा स्वाहा सुहुतमस्तु
तथा श्वेताः श्वेतजातीयाः॥ वायव्याः वायुदैवत्याः इति यावत्॥ अंतरिक्षाः अंतरि ६६

क्ष विहाराः॥ तेषामधिपतये पूर्ववत्॥ २॥ तथा अभिभवंतीति सर्वान् इत्यभिभुवः॥ सौ
र्याः सूर्यदैवत्याः दिव्या दिविविहाराः॥ अभिभूरिति विसर्गश्छांदसः॥ ३॥ सर्वहुत
मेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति॥ सक्तुहोमात्तरमेककपालं पुरोडाशं सर्वहुतं सं
पूर्णाहुतं यथा भवति तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेण जुहोति ततः स्विष्ट
कृद्धोमः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः॥ सर्वहुतम् एककपालम् इति परिभाषितत्वाद्द्रा
वाच्यं सर्वहुतमेककपालमिति॥ वाच्यं वा॥ पाकयज्ञेष्वव ज्ञस्यासर्वहोमः इति स्त्र
त्रेण संस्रवनिधानं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थं॥ प्राशनांते सक्तूनामेकदेशं शूर्पेणाप्यो
पनिष्क्रम्य बहिः शालायाः स्थंडिलमुपलिप्योल्कायां ध्रियमाणायाम् अंतरागमनेऽपु
क्त्वा वाग्यतः सर्पान्वनेजयत्याग्नेयपांडुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतेवनेनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.म. क्षामि भः सौर्यो दिव्याना ॐ सर्व्वोणामधिपतये वनेति स्थ्लेति॥ सेसुव प्राशनांते पू
६९ र्वकृत सक्तु मामेकदेशं बलित्रयय यो तंनदुदे गुणरेषी कानानमम येभ्यर्थेन्नुष्यकृ
त्वाउपनिष्क्रम्य शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिः प्रांगणोस्थं डिल भस्मिं गोमयेनो
पलिप्य नलकायां भ्रियमाणायां ज्वलत्काष्ठे अन्येन भ्रियमाणेमांतरागमतेन्य
भि धायवाग्यत आग्नेयपांडुपार्थिवाना मित्यादिभि र्मंत्रैः सर्व्वान् प्राक् संस्थान
यनेउपनि भस्माबुदरुप्र क्षेपेण अवनिक्तान स्तुचीनकरोति॥ मांतरागमत प्रा
वसथ्यस्य ममवांतरालेमागच्छतेत्यर्थः अत्र भस्य चर्मतंतु बद्धमपिमाछ्यमेव॥
भृर्थ्यसरूपस्य तथा प्रसिद्धत्वात्॥ उल्का चलौ कि काग्निना कार्यो॥ विशयेलो
कि कम युक्तत्वादिति कात्यायनोक्तेः॥ यथावनिक्तं दर्व्योपघात ॐ सक्तु सर्व्व ६०

योर्बलि ॐ हरत्याग्नेयपांडुपार्थिवाना ॐ सर्व्वोणामधिपतत्तरएषतेव लिः स्वेतवायवांत
योर्बलि ॐ हरत्याग्नेयपांडुपार्थिवाना ॐ सर्व्वोणामधिपतत्तरएषतेबलिर भिभः सौर्य्यदिव्याना ॐ सर्व्वोणामधि
रिक्षाणा ॐ सर्व्वोणामधिपतत्तरएषतेबलिर भिभः सौर्य्यदिव्याना ॐ सर्व्वोणामधि
पतरएषतेबलिरिति॥ येषुदेशेषु अवनेजनं कृतं तत्र दर्व्यतिक्रम्यय थावनिक्तं दर्व्योप्रलि
दुपाउपघातं उपहत्योपहत्य गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभि र्मंत्रैः प्रतिमंत्रं सर्व्वो योर्बलिं
हरति॥ दर्व्या तिदुप पूर्वोहं निर्गतेहरणार्थे॥ अथ स्रुवेणोपहत्य त्याज्यमितिवत्॥ अवने
अपूर्वंवल्कं कर्तेः प्रलिखन्याग्नेयपांडुपार्थिवाना ॐ सर्व्वोणामधिपते प्रलिखस्व स्वेतवा
यवांतरिक्षाणा ॐ सर्व्वोणामधिपते प्रलिखस्वाभि भः सौर्य दिव्याना ॐ सर्व्वोणामधि
पते प्रलिखस्वेति॥ तत आग्नेयेत्यादि मंत्रैः पूर्ववदवनेजनं कृत्वा कर्तेस्त्रिभिर्वंकर्ता
येः प्रादेशप्रमाणोरेकत्ताद्दंतो सभु च्छितेराग्नेयेत्यादिभि र्मंत्रैर्यथासंख्यं दत्त बलिंप्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र.भ. लिखतिकंडुयति॥ अंजनानुलेपने स्रुतश्चांजनस्यानुलिंपस्व स्रजोपिधैनह्यस्वेति॥

६६ अंजनंसौवीरांजनं॥ लौकिकरीयजुंबककलंवा॥ अनुलेपनंचंदनादि॥ स्रजः पुष्पमा

लाः॥ आमनेपेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैरंजस्व अनुलिंपस्व स्रजोपिनह्यस्वेत्येतैः प्रतिमंत्रंप्र

तिबलिपथाक्रममेकैकं ददाति॥ सक्तुशेष ऽस्थंडिलेन्युप्योदपात्रेणावनिनीयावत्ति

ष्ठतेनमोस्तुसर्पेभ्यइतिमिस्त्रिभिः॥ सक्तुशेषं बल्यर्थं पात्रं सर्वं धूयैकृत्वा आनीतंब

लिदानावशिष्टंतस्थंडिलेउपलिप्तायां भूमौ स्थंडिलेरोवन्युप्यप्रक्षिप्यउदपात्रेणाउ

पनितीयआ[illegible]नमोस्तुसर्पेभ्यः इतितिसृभिर्मंत्रैर्बलिमुपति ष्ठतेबलिसमीपे

तिष्ठन्मंत्रंपठतीत्यर्थः॥ सर्पायावत्कामयेतनसर्पा अभ्युपेयुरितितावत्संततयो

दधारयानिवेशनंत्रिःपरिषिंचन्परीयादपश्वेतपदाजहीतिद्वाभ्यां॥ सयजमानोया ६६

वन्तयावंतंदेशंसर्पानभ्युपेयुर्नागच्छेयुरितिकामयेततदच्छिन्नतावत्तावंतंदेशंभागं

संततयाअव्यवच्छिन्नयाउदकधारयानिवेशनंगृहं अपश्वेतपदाजहीतिद्वाभ्यां

भ्यांमंत्राभ्यां परिषिंचन्त्रिःपरीयात्॥ त्रीन्वारान्गृहस्यपरितःप्रादक्षिण्येनगच्छेत्॥

सकृन्मंत्रेणपरिगमनं॥ द्विस्तूष्णीं॥ ततउदपात्रोदकेः। कर्त्रैतस्यानुपदेशात्स्वयंकर्तव्या

णिस्मार्तानिकर्माणितत्रसद्यस्तु च्यमानेतत्स्यैवप्राप्नुवंति॥ काम्येषुतुपुनर्महरणानि

यमार्थं॥ काम्यंनित्यमेतत्स्वयंकर्तव्यं॥ यत्वकामसंयुक्तंकालनिमित्तेचोपनेतत्रागते

कालेअवश्यंकर्तव्यं॥ असन्निहितेचयजमानेअन्येनापिकारयितव्यमितिमन्तव्य॥

॥ दर्वीश्रयणं च प्रक्षाल्यप्रतप्यप्रयच्छति॥ यथा बलिदानं कृतंतत्रादर्वीश्रयणंचप्र

क्षाल्यप्रतप्यसंनिधानादुल्कायामिवसक्तुनापयित्वाप्रयच्छतिउल्का धारायसंनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. धानाः॥ द्वारदेशे मार्जयंते आपोहिष्ठेति तिसृभिः॥ बहुवचनाद् यजमानोल्का धा
६९ रः शालाया द्वारे आपोहिष्ठेति तिसृभिर्मार्जयंते अग्निशरणमभिषिंचंति॥ अनु
गुप्तमेत ९ सक्तुशेषं निधाय ततोस्तमिते स्तमितेभि पारच र्यं दर्व्याय चात्त ९ संह स
र्पेभ्यो बलि ९ हरेत् ग्राममध्यगाराः एतं प्रकृते सक्तुशेषं अनुगुप्तं सुगुप्तं यथा भवति
तथा स्थापयित्वा ततस्तेभ्यः सक्तुभ्योस्तमितेसर्पेभ्यः प्रत्यहं अस्तमित होमानंतरं दर्व्योप
घातं दर्व्यायहस्तायहत्य सक्तून् सर्पेभ्यो बलिहरेदाग्रहायणी पौर्णमासी यावत्॥ त ९
हरंतं नांतरेण गच्छेयुः॥ तमावसथ्याग्निं बलीन् हरंतं यजमानं चांतरेण मध्येन गच्छेयु
र्लोकाः॥ श्वादयोपि निवार्या इति हरिहरः॥ दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति॥ ततो दर्व्या
आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निदधाति प्रतिदिनं॥ अत्र न दर्व्य प्रक्षालनं॥ अनुक्तत्वात्॥ ६९

धानाः प्राश्नंत्यसं ९ स्यूताः॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां संस्थिते श्रवणाकर्मणि धाना
अश्नंति दंतैश्चर्वयंतो ब्रह्म यजमानोल्काधारः॥ ततो ब्राह्मण भोजनं॥ इति श्रीसं
स्ना द्वामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे चतुर्दशी कंडिका
॥१४॥ अथ पदार्थक्रमः॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकं नांदीमुखश्राद्धं कृत्वा
आवसथ्ये कर्मयार्थं॥ ब्रह्मोपवेशनादि दक्षिणांते विशेषः॥ चरुपात्रानंतरं भर्जन
कपर्परस्यासादनं॥ तत्र एककपालं॥ तंदुलानंतरं यवानामासादनं॥ ततः पिष्टानां प्रो
क्षणं च यथासादितानां॥ उपकल्पनीयानि दृषदुपले। शूर्पं॥ उल्का॥ उदपात्रं॥ दर्वीकं
कत्रयं॥ अंजनं॥ अनुलेपनं॥ स्रजश्चेति॥ उल्काधारकः॥ मार्जनीयोदकं॥ धानाः प्रा
शनार्थाः लौकिका इति अत्र मधिकमुपकल्पनीयमिति रेणुकः॥ ततः पवित्रकरणादि प्रो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तरणीनि धानार्थं चरुदृशस्योत्तरतो भर्जनकपालाधिश्रयणं ॥ अत्र सव्याश्रत्येंगारकर
ग.भ. णमित्तिरेणुकः ॥ भर्जनस्योत्तरतस्तत्कपालोपधानं ॥ आसन्निर्वापः ॥ चरुपात्रेतंदुलप्र
७० क्षेपः ॥ प्रणीतोदकेन पिष्टसंयवनं ॥ ब्रह्मणा आज्याधिश्रयणं ॥ तदुत्तरतश्चरोरधिश्र
यणं यजमानस्य ॥ चरोरुत्तरतः कर्परे यवाधिश्रयणमुल्काधारस्य ॥ कपाले पुरोडा
शमधिश्रित्यपात्वत्कपालं प्रथयेदित्यरः ॥ सर्वेषां पर्यग्निकरणं ॥ स्रुवसंस्कारः तत
आज्यादीनामुद्वासनमुदक्संस्थं ॥ आज्योत्पवनं ॥ अवेक्षणं ॥ प्रोक्षण्युत्पवनं ॥ धा
नानां स्पसीः पिष्टा अल्पानां स्थापनं ॥ आज्येन सक्तूनां मंडनं ॥ तत उपयमनकुशादा
नाद्याज्यभागांते आज्याहुतिद्वयं कुर्यात् ॥ तत्र अयश्वेतपदेति प्रथमा ॥ इदं श्वेतपदे ॥ ७०
नवे श्वेतस्येति द्वितीयां ॥ ततः स्थालीपाकेनाहुतिचतुष्टयं ॥ विष्णवे स्वाहा ॥ श्रवणाय

स्वाहा ॥ श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा ॥ वर्षाभ्यः स्वाहा ॥ इदं श्रवणायेत्यादि त्यागाः ॥ धानावंतमि
त्यृचा धानानामेकाहुतिं ॥ इदमिन्द्राय ॥ ततः सक्तूनामाहुतित्रयं जुहुयात् ॥ आग्नेयपांडु
पार्थिवानामिति प्रथमां ॥ श्वेतवायवांतरिक्षाणामिति द्वितीयां ॥ अभिभूरिति तृतीयां ॥ य
थामंत्रात् त्यागाः स्वाहाकारवर्जिता इदं शाद्रूदयः ॥ ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति पुरोडा
शं सकलं जुहोति ॥ इदं ध्रुवाय भौमाय ॥ ततश्चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः स्विष्टकृत् ॥ त
तो नवाहुतयः ॥ संस्रवप्राशनादि दक्षिणांतं ॥ सक्तुशेषे कर्दशस्य स्रुच्यां प्रक्षेपः ॥ शा
लाया बहिर्निःक्रमणं ॥ बहिरेव स्थंडिलोपलेपनं ॥ तत उल्काधारणमामात्तरागमनेति
प्रैषः वाग्यतः स्थंडिले सर्पानवनेजयति आग्नेयानां पार्थिवानां सर्पाणामधिपते
वनेनिक्ष्वेति त्रिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं ॥ ततो अवनेजनस्थाने स्रुवेनानक्रमेणाने रेवमंत्रैरेव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग॰प्र॰ तेव लिपरीत्यं तैः स्त्रुग्भिः प्रतिमंत्रं बलिं हरन्ति॥ अत्र यथादैवतं त्यागाः इति गर्गः॥ नेत्यप
७१ रे॥ नांजनादेस्त्यागः इति रेणुकः॥ ततः पूर्ववत्पुनरवनेजनं। एतैरेव मंत्रैः प्रलिखस्वेत्यंतैः
प्रलिखस्वेत्यंतैः कंकतत्रयेण प्रतिबलि प्रतिमंत्रं प्रलिखन्ति। ततोंजस्वेत्यंतैरुक्तमं
त्रैः प्रतिबलिं प्रतिमंत्रं अंजनं ददाति॥ तथैवानुलिंपस्वेत्यनुलेपनदानं॥ स्रजोपिनह्य
स्वेत्यंतैः पुष्पमालादानं॥ ततः सक्तुशेषं स्थंडिले न्युप्यादपात्रनिनयनं॥ सक्तुशेष
स्योपरि॥ नमो स्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिरुपस्थानं॥ स यावंतं कामयेत एतावंतं देशं
न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावंतं गृहदेशं उदधारया संततया त्रिः परिषिचन् परीया
दपश्वेतपदाजहीति द्वाभ्यां॥ अत्र स्वाहाकारो नेति गार्ग्यरेणुकौ॥ सकृन्मंत्रेण परि
गमनं द्विस्तूष्णीं ततः उत्तरयावृत्तिरिति रेणुकः॥ दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्योल्कायां प्रत ७१

प्योल्काधारणाय प्रयच्छति॥ ततोऽनलेन मार्जनं द्वारदेशे आपो हि ष्ठेति तिसृभिर्ब्रह्मयजमा
नोल्काधारिणां॥ ततो धानानां प्राशनं तेषामेव॥ ततो ब्राह्मणभोजनं॥ सक्तुशेषस्था
पनं सुगुप्ते देशे भांडे॥ ततोस्तमिते अप्रक्षन्नहोमानंतरमुल्काधारणादि बलिहरणं
॥कंकतपरिलेखांतं पूर्ववत्॥ मांतरागमनेति प्रेषाभावेपि नांतरागमनं॥ दर्वीमुख
प्रक्षालनं॥ शूर्पदर्व्योः प्रक्षालनमिति बासुदेवरेणुकौ॥ एवमन्वहं बलिहरणमा
ग्रहायणीं यावत्॥ अथ गार्ग्यमते विशेषः॥ पात्रासादने॥ चरुस्थाली॥ आज्यानंतरं
यवाः॥ तंडुलाः॥ पिष्टं॥ कर्परिका॥ कपालं॥ बर्हिः॥ दर्वी उल्का उल्काधारश्च॥ शूर्पं
कंकतास्त्रयः॥ अंजनं॥ अनुलेपनं॥ स्रजश्चानुदकं॥ दृषदुपले॥ वरश्च॥ ततः स्फ्योप
हितमोषधकरणं॥ ततो ग्रहणं॥ विज्ञवे श्रवणाय श्रावण्यां पौर्णमास्यां॥ ध्रुवाय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. सोमायव्यु। पिष्टस्य ग्रहणं॥ प्रोक्षणोत्ताधिकः॥ प्रोक्षणीनि धानानां ते भर्जनादि श्र
२८ पणादि॥ पश्चादग्निकरणं तेषु वप्रनयनादि बर्हिस्तरणांतं॥ धानानामुपस्थाल्यानांय
षणां कृत्वा चर्वादीनामुपसनमित्तिगर्गमतमिति तत्त्वदुक्तौ॥ स्तरणांते आज्योपसनादि
धानोपसनांतं॥ अल्पानां धानानां पृथक्करणं॥ भूय धानां पेषणं॥ ततः सर्वेषामभि
घारणं॥ बर्हिष्यासादनं च। ततउपयमनाद्याज्यभागांतं॥ ततः स्विष्टकृदादि दर्वी
श्रपणेप्रक्षाल्यप्रतप्यप्रदानांतं समानं॥ बलिहरणादेस्तु होमवत्पयोदेशत्वा
त्॥ परिषेचनमंत्रयोः स्वाहाकारवर्जितयोरुच्चारणमिति गर्गपद्धतौ॥ मार्जनंय
जमानपत्न्युक्त्वा धारणांसक्तूनां स्थापनं॥ ततो धानाप्राशनं स्वामी ब्रह्मोक्त्वा धा
रणांततो बर्हिर्होमादि ब्राह्मणभोजनांतं॥ ततोऽस्तमिते उक्त्वा धारणादिपरिलेख

नांतपूर्ववत्॥ यथोक्त एवत्यागाः॥ एवं प्रत्यहमाग्रहायणीयावत्॥ इति गर्गोक्ते॥
कारिकायां विशेषः श्रवणाकर्माकरणे॥ श्रवणाकर्मेतु नं चेत्कथंचित्सूतकादिना आ
ग्रहा। पशिकं कर्म बलिवर्जमशेषतः कृत्वान्यत्तमं यज्ञं यं चानाम अधिकारतः॥ उपवासे
नश्नुयात्तिपाकसंस्थां तथैव च॥ पाकसंस्थासु लुप्तासु श्रवणाकर्म आदितः॥ प्रा
ज्ञापत्यं चरेत्कृच्छ्रं वचनात्तु प्रजापतेः॥ स्वपहोमाश्च यावन्तो न कृताश्चेत्प्रमादतः॥
तावन्तोपि बलीश्चायं हरेत्तद्वहरेवतु॥ एकैकं परिलेखांतमेकमेवादद्यावकं॥ प्रक्षालनं
नरं तेस्याच्छूर्पादर्व्यौ भवेदिति॥ प्रोष्ठपद्यामिंद्रयज्ञः॥ इंद्रयज्ञ इति कर्मणो नामधे
यं॥ प्रोष्ठपदी च भाद्रपदी पौर्णमासी॥ तस्यामेतत्कर्मोपवसथोक्तो भवति॥ पाय
समेद्ध८ श्रपयित्वाऽपूपांश्च॥ पायसं पयसि पक्वं चरुं॥ ऐंद्रं इंद्रेवत्यं यथाविधि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. अथपित्वा॥ अदूर्ध्वा अश्व॥ आपसंपयसियर्द्धं चरुं॥ तो देतु॥ अथपित्वा॥ इंद्राह
७३ णात्तद्रुपस्वाहेत्ति होमो लभ्यते॥ अत्रापां क्षीरस्य च प्रणायनं कार्यं॥ अग्रूपैस्ती
त्वो अपभागाविष्णुस्याहुती र्जुहोती द्वावेंद्रवपा अज्ञायेकपदेहि र्बुध्याय प्रोष्ठपदा
भ्यश्च॥ अग्निं प्रतिदिशं अदूर्ध्वैस्ती त्वो प्रदक्षिणं परिस्तीर्य्य आज्यभागानंतरं इं
द्रायेत्यादिभिः स्वाहाकारांतैः पंच मंत्रैः प्रतिमंत्रं पंचाज्याहुती र्जुहोति॥ आज्याहुत्यं
ते इंद्रायस्वाहेत्ति पायसेन होमः॥ ततः स्विष्टकृदादि॥ प्राशनांते मरुद्भ्यो बलि ८ह
रत्यहुत्तादो मरुत्त इत्ति श्रुते॥ अश्वच्छेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वच्छेतस्थु रित्ति वचनात्॥
संस्रव प्राशनांते मरुद्भ्यो देवताभ्यो बलिं ददाति॥ ननु होमासंबंधे कथमेषां देव
तात्वं बलिकर्मार्हत्वं च॥ उच्यते॥ अहुत्तादो मरुत्त इत्ति श्रुतेः॥ अहुत्तं अदंतीत्यहु ७३

तादो मरुत इति श्रुतेः॥ अत एव बलिदानमेव तु होमः॥ तच्चाश्वच्छेषु पत्रेषु कार्यं॥ कुतः॥
यस्मान्मरुत्त अश्वच्छेतस्थु रिक्षितवंतः॥ अत एवाश्वच्छपत्राणां सदैव चांचल्यं॥
अश्वच्छस्ये मान्याश्वत्थानि पर्णानि तेषु बलिं हरत्तामर्थः॥ भुक्तूयोत्ति रित्ति प्रतिमं
त्रं॥ यद्बलिदानं तत भुक्तूयोनिरित्येवमादिभिः षड्भिर्मंत्रैर्नमस्कारांतैः प्रतिमंत्रंका
र्यं॥ विमुखेन च मनसा नामान्येषामेतानीति श्रुतेः॥ चकारात् बलिहरणं विमुखेन का
यं॥ विमुखेन च मनसा नामान्येषामेतानीति श्रुतेः॥ एभिर्मंत्रैरिति कुतः॥ ना
पश्च भीमश्चेत्य ध्येत प्रसिद्धेन मंत्रेणामानसोच्चारित्तेन॥ एभिर्मंत्रैरिति कुतः॥
मान्येषामेतानीति श्रुतेः॥ एषां मरुतां रात्तानि भुक्तूयोनिरित्यादीनि नामानि इति श्री
यंते॥ इंद्रं दैवीरित्ति जपति॥ बलिहरणानंतरं इंद्रं दैवीरित्येताम् चं जपति॥ ततो ब्राह्म
णभोजनं॥ इति श्रीसमरवामनात्मजगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे पंच

गृ॰ दशीकंडिका ॥१५॥ अथपदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्रयोगेमातृपूजापूर्वकमाभ्युदयि
७४ कंश्राद्धं ॥ ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणांतेविशेषः ॥ सक्षीरंद्रशायनं ॥ उपकल्पनीया
नि ॥ दधिपिष्टंव्रीहिपिष्टंवा ॥ सप्ताश्वत्थपत्राणि ॥ पोतनं ॥ कर्दमपूर्वार्थैनिरूप्याज्यसं
प्रणीताभ्यः पोत्तकेन दक्षिणं गृहीत्वा चरुपात्रे कृत्वा तंदुलप्रक्षेपः ॥ प्रणीतोदकेन
पिष्टसंयवनं ॥ लौकिकेनेतिरेणुकः ॥ प्रास्याधिश्रयणं ॥ ततश्चतुर्णामपूर्नाम
धिश्रयणं ॥ उपयमनादिनाज्यपूर्वमन्तेर पूर्वैसत्तरणं पुरस्तात्प्रथमंप्रदक्षिणं
॥ आज्यभागांते पंचाज्याहुतयः ॥ इंद्रायस्वाहा ॥ इंद्राण्यैस्वाहा ॥ अजायैकपदे
स्वाहा ॥ अहिर्बुध्न्यायस्वाहा ॥ प्रोष्ठपदाभ्यःस्वाहा ॥ सुगमास्त्यागाः ॥ ततःपाय
सेनेंद्रादस्वाहा ॥ इदमिंद्रायइति स्विष्टकृत् ततोनवाहुतयः ॥ संस्रवप्राशनं ॥ मा ७४

र्जनापवित्रप्रतिः ॥ प्रणीताविमोकः दक्षिणादानं ॥ प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानिवा
सप्ताश्वत्थपत्राणिकृत्वा तेषुमरुद्भ्योबलिहरणं पायसशेषेणो वा स्रुवेणाभ्युक्ष्यो
तिरित्तिबलिहरणस्वेत्यनेन सप्तमेनचप्रतिमंत्रं ॥ शुक्रज्योतिनमः ॥ इदं शुक्रज्योति
षे चित्रज्योति - षे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपसे त्यं ढंहसेन च ममः ॥१॥
ईदृङ्चान्यादृङ्ङ् नमः ॥ इदमीदृशेऽन्यादृशे सदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमिताय स
मेरसे च ॥२॥ ऋतश्च॰रयो नमः ॥ इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विध
र्त्रे विधारयच ॥३॥ ऋतजिच्चसत्यजिन्नमः ॥ इदमृतजिते सत्यजिते सेनजिते सु
षेणायांतिमित्राय दूरे अमित्राय गणाय च ॥४॥ ईदृक्षासः अस्मिन्नमः ॥ इदमी
दृक्षेभ्यः एतादृक्षेभ्यः सदृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्यो मितेभ्यः संमितेभ्यः समरेभ्यो॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गभ. ॥ ५ ॥ स्वस्तवांश्वस्त्रे षीनमः ॥ इदं स्वस्तवस्येप्रचा ॥ सिलेसां तयनायरह मेधिनेत्री
७५ दिनेशाविनेडुक्षे थिरोच ॥ इ ॥ इग श्वभीमश्च० यस्त्राहानमः ॥ मनसा । इदमुन्ना
यमीमाय धांतय धुनसास दूतेऽभि मुखने विक्षिपायचेत्म यिमनसा ॥ ७ ॥ इदं दै
वीरित्यस्याः कंडिकायाः द्रुमः ॥ ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ मुख्यकालाभावे गौणोप्येतत्का
र्यं ॥ अभावान्मुख्यकालस्य गौणकाले यि शास्यत इति कारिकोक्तेः ॥ गगोमते ॥ त्र
हणो इंद्रायनुष्टुं० ॥ ब्रो स्य गोत्वाधिकः ॥ इदं दैवीरित्ति जपांते बर्हिर्होमादि ब्राह्मण
तर्प्येणांतं ॥ ततो वैश्वदेवः ॥ प्रन्यसमानं ॥ इति पदार्थक्रमः ॥ आश्वयुज्यांपृष
ातकः ॥ पृषातकाइति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं ॥ तच्चाव सध्ये आश्वयु ७५
ज्यां पौर्णमास्यां भवति आश्वयुजी आश्विनी पौर्णमासी ॥ पायसमैंद्र० श्रपयि

त्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोती दृष्येंद्रायणया आश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चे
ति ॥ ऐंद्रं इंद्रदेवत्यं पायसं यवमिश्रं तं चरुं श्रपयित्वा यथाविधिपक्वा दधिमधुघृ
तैर्मिश्रितं पायसं च रुं इंद्रायेत्यादिभिः पंचमंत्रैः प्रतिमंत्रं पंचाहुतीर्जुहोति ॥ प्राश
नांते दधिपृषातकमंजलिना जुहोत्यूनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मा विगात्स्वाहेति ॥ संस्र
वप्राशनांते दधिपृषातकं द्रघ्रामिश्रितेहस्तेनाल्याउपमंज्र लिना जुहोति ऊनमे पूर्यतां
मित्यनेन मंत्रेण दधिपृषातक शब्देन पृषदाज्यमभिधीयते । अत्राग्निर्देवतेति ग
र्गवाह देवतायणमकाकारः ॥ आसं इव्यमनादेशे जुहोति बुधिधापते ॥ मंत्रस्य
देवताया श्वप्रजापतिरिति सिद्धत्तिरिद्धं होम परिशिष्टपरिभाषावचनात्तथाको
नप्राक्करणा कामिंद्र देवतां बाधयित्वा प्रजापति देवतेति हरिहरः ॥ तच्चिंत्यं ॥ अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र.भ. नादिष्टदेवतालिंगेष्वपिमंत्रेषुदेवतापेक्षायांसत्यांकिंचित्किंचिद्देवतांतरंपरिक
७६ ल्पतांउत्तप्रश्नेतेरेवतामिति॥ तत्रप्रश्नेत्तपरिमहोत्याप्य:।तथैनादिष्टदेवता
लेषुदेवतोपपरीक्षायदेवतःसपत्नोवायज्ञांगंवातद्देवताभवंतीति॥ तत्रापि
मुख्यत्वादिंद्रएव॥ अयमर्थोदर्शितःकर्केण॥ विंपिद्वलेपांडुहेतिरत्रे॥ मंत्रा
र्थः॥ हेइंद्रतीमम यदूनंतद्नेनहोमेनपूर्यतांपूर्णात्रियतां॥ पद्मपूर्णांत्रियतां॥
पद्मपूर्णांतन्माधिगात॥ विपश्चितभावं अपूर्णांतांमागच्छतु॥ दधिमधुघृतमिश्र
ममात्या अवेक्षांत आपाविंद्रइत्यनुवाकेन॥ अमात्यहं॥ तत्रभवा अमात्यायज्ञ
मानगृह्याभ्रात्रपुत्रादयः॥ दधिमधुघृतैर्मिश्रितंचरुशेषं आपाविंद्रइत्यनु
वाकेनस्वस्तिभिःसह्दानइत्यंतेन अवेक्षंतेविलोकयंति॥ मातरमिबूसांस्स ८.स ७६

मत्ता७.रात्रिं॥ वत्सान धेनुभिःसंसृजसंसृष्टानत्वात्तस्यांरात्रौसंसृष्टाएववसंति॥ ता
मितिकालाध्वनोरत्यंतसंयोगइत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया॥ तेनसंपूर्णांरात्रिंवसंति॥
अधिकारमुपजावन्नाह॥ आग्नहायणीच। आग्नहायणीमार्गशीर्षसंबंधिनीरात्रिंस
सृष्टाएववत्सावसंति॥ ततोब्राह्मणभोजनं॥ इतिश्रीसम्राडुमानामडुगदाधरकृ
तेगृह्यसूत्रभाष्येद्वितीयकांडेषोडशीकंडिका॥ १६॥ अथपराद्धक्रमः॥ प्रथमप्रयो
गेमातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकंश्राद्धं॥ ब्रह्मोपवेशनादिरक्षितांतेविशेषः॥ सक्षा
रंप्रणयनं॥ दधिमधुनोरुपकल्पनं॥ प्रणीताक्षीरमुत्सिच्यपायसश्रपणं॥ प्रागु
पयमनादानात्यापसेदधिमधुघृतावपनं॥ आज्यभागांतेदधिमधुघृतमिश्रे
णपायसेनपंचाहुतयः॥ इंद्रायस्वाहा। इंद्राण्यैस्वाहा। अश्विभ्यांस्वाहा॥ आश्वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.म. पुत्रोयोर्गामास्येस्वाहा॥ यथामंत्रंत्यागाः॥ ततःपायसादेवस्विष्टकृत॥ ततोमहाव्या
७१ हृत्यादिनवाहुतयः॥ संस्रवप्राशनं। मार्जनं॥ प्रणीताविमोकः॥ दक्षिणादानं॥ त
तःस्थाल्यांशेषादध्याज्यततःस्पृष्ट्वामंगुलिनाजुहोत्यनेनेहूर्येणाग्निमिति। इंद्र
मिंद्राय॥ ततोदधिमधुघृतमिश्रंचरुशेषंयजमानगृह्याःपुत्रादयोवेष्टनेआ
यालिंद्रइत्यनुवाकेनप्रपंयातस्वस्तिभिःसहानइत्यंतेन॥ ततोब्राह्मणभोज
नं॥ रात्रौवत्ससंसर्गः॥ गोराकालेयीदंकार्यं॥ एषात्तकमिदंकर्मगोराकालेयि
शास्यतदृप्तिकारिकोक्तेः॥ गर्गमतेविशेषः॥ ब्रह्मासनादिआज्यभागांते॥ बर्हिःसा
दनांतरंदधिमधुघृतानामासादनं॥ पयसश्चासादनं॥ ग्रहणं। इंद्रायजु
ष्टंगृह्णामि। इंद्रायेन्द्राण्येअग्निभ्यामाश्वयुज्येपौर्णमास्येशरदेजुष्टमिति ७१

केचित्॥ आज्यभागांतेपायसेदध्याज्यावपनं॥ स्विष्टकृदंतेऽप्यवदानहोमः॥ द
क्षिणतयदुक्तिस्त्यागः॥ ततोमहाव्याहृत्यादिदक्षिणादानांतं। ततोगृह्याणांचवीक्ष
णं॥ ततोबर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनांतं॥ ततोवैश्वदेवः॥ रात्रौवत्ससंसर्गः॥ अथ
सीतायज्ञः॥ व्याख्यास्यतइतिसूत्रशेषः॥ सीतायज्ञइतिकर्मनाम॥ सचायंकृषि
प्रवृत्तस्यसाग्नेर्भवति॥ व्रीहियवानांयत्रयत्क्षेत्रंतन्मयः स्थालीपाकः श्रपये
त॥ व्रीहयश्चयवाश्चव्रीहियवाः॥ तेषांमध्येयत्रयत्रयस्मिन्कालेयवकालेसीता
यज्ञेनयत्क्षेत्रंतत्रतन्मयंव्रीहिकालेव्रीहिमयंयवकालेयवमयंस्थालीपाकंचरुंश्रप
येत्॥ कामादिज्ञानोऽन्यत्रापिव्रीहियवयोरेवान्यतरेणस्थालीपाकः श्रपयेनपक्वा
मादिद्रव्या। अतोऽन्यत्रापिईज्ञानोयागंकुर्वन्यक्षादिप्रभृतिषुव्रीहियवयोरेवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्यतरस्य याग
ग्र.भ. न्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेत॥ न पूर्वचोदितत्वात्संदेहः॥ व्रीहियवयोरन्यतरस्य याग
७८ साधनत्वेनैव संदेहः॥ कुतः परिभाषासूत्रे व्रीहिन्यवान्वा हविषीति पूर्वचोदितत्वा
त्पूर्वोपदिष्टत्वात॥ अर्थाद्यपि च व्रीहिमिश्रैर्वा यागः प्राप्नोतीति नवत्कं समेतत्त
॥ ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिर्दर्शनात् कथमन्यतरं चरुं श्रपयेदित्याह॥ असंभवाद्धि
निवृत्तिः॥ यावस्य चरोरसंभवाद्धि निवृत्तिरध्यस्तनस्य शास्त्रांतरस्य तेन यवानां
लीपाकं कुर्यादिति पुनरारंभः॥ असंभवश्च अनवस्थावितांतरो अपाकवि शरद
विशयसिद्धत्वं दुलेपाके चरुशब्दस्य प्रयोगप्रत्ययात॥ अतः सर्वत्र स्थालीपाको
व्रीहिणामेव॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन॥
सस्य युक्तस्य क्षेत्रस्य पूर्वस्यां दिशि उदीच्यां वाऽ अमेध्यरहिते शे॥ कृष्टे सी ७८

रेणाविलिखिते फलस्य सस्यस्य अनुपरोधेन अबाधेनोद्देशे सीतायज्ञः कार्यः॥ पी
न्नामेवोभयसंप्रयोगाद्विरोधात। अथवा सीतायज्ञो न्नामेवा कार्यः॥ उभयं हि संप्र
योक्तुं शक्यते॥ फलानुपरोधः कृष्टं वा॥ न चात्र विरोधः॥ अतो वा शब्दो विकल्पार्थः॥
यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्य उद्धत्य वोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तस्मिन्श्रिते दर्भैः स्तीर्त्वा
आभागाविष्ट्वा आज्याहुती जुहोति पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः॥ तमि
हेंद्रमुपह्वये शिवा नः संतु हेतयः स्वाहा॥ यन्मे किंचिदुपेप्सितमस्मिन्कर्मणि वृत्रह
न॥ तन्मे सर्वं ३ समृध्यतां जीवतः शरदः शतं ३ स्वाहा॥ संपत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टि
र्ज्येष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं ३ श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा॥ यस्या भावे वैदिकलौकिकानां भू
तिर्भवति कर्मणां॥ इंद्रपत्नीमुपह्वये सीतां ३ सा मे त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि स्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गभ
७९

हा॥ अश्वावती गोमती सून्तावती विभर्त्ति या प्राणभृतो अतंद्रिता॥ खलमालिनी
मुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवा ७ सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहेति॥ यत्र क्षेत्रे
मामेवाचरं श्रूयते ह्यानुवर्तितत्र ठुपलिप्तेडु ल्लिखिते अवोक्षिते त् तेन अभ्युक्षि
तेदेशे अग्निमावसथ्यमुपसमाधायस्थापयित्वा तां मध्ये दृष्ट्वे प्रहिहिकाले द्यौ
हि सस्यमिश्रैर्यवकालेयव सस्यमिश्रैर्द्रुमैरग्निं परिस्तीर्या ऽऽज्यभागाद्यान्
नंतरमाज्येन पंचाहुत्तीर्जुहोति॥ पृथिवी द्यौरित्यादिभिः पंचमंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ उपले
पनोद्धृतावोक्षितत्रमहणां कुर्वीयि पंचसंस्कारप्रदृ प्तयर्थं॥ नेतर परिसंख्यार्थं॥
मंत्रार्थः॥ पृथिव्यादिदेवता यस्मै इंद्राय इंद्रमुपासितुं स्थिताः॥ प्रदिशो दिश
श्चकिंभूतान॥ भूमिः कांतिभिराहताः प्रगणाः॥ तामिंद्रं इहयज्ञे उपह्वये॥ समीपमा ७९

ह्वये इंद्रस्य हितयो वज्रादायुधानि॥ शिवाः कल्याणकारिण्यः संतु तस्मै च सुहुतमस्तु
॥ हेवृत्रहन् अस्मिन्कर्मणि शासीता यज्ञे यल्लिं चिन्मे ममद्ध्येष्सितं इष्टं तत्सर्वं मे मम स
मध्यतां॥ संपद्यतां॥ किं भूतस्य क्षरद्रोवत्सः स्त्रीवत्तः॥ तुभ्यं स्वाहेति सर्व त्र समानं॥
संपत्ति धनाद्युपचयः॥ भूतिरैश्वर्यं॥ भूमिराश्रयः॥ वृष्टिर भीष्टस्या ज्यैष्ठ्यं ज्ये ष्ठत्वं
॥ श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठत्वं॥ श्रीः प्रतिष्ठा॥ संपत्त्यादिगणाः इहयज्ञे प्रीतः सन्ममदीयां प्रजां पुत्रा
दिवर्द्धमवत्तु॥ रक्षत्तु॥ इंद्रो वारणैर्युक्तां प्रजामवर्धिति॥ ३॥ यस्याः सीतायाः सहवै
दिकलौकिकानां श्रौतस्मार्तानां कर्मणां भूतिः संपत्तिर्भवति॥ तामिंद्रपत्नीं सीतामु
पह्वये॥ सा सीता मे मम अनपायिनी अहनीयादिवृद्धिकारिणी कर्मणि प्रति कर्म
भूयात्॥ भवतु॥ तस्यै स्वाहा॥ ७॥ तामेव विशिनष्टि॥ अश्वावती॥ अश्वादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग॰भ॰ संपत्तिकर्त्री। एवं गोमत्या देवस्त्वं तमधुरवाक्॥ अत्तं दित्वा॥ सावधानासत्तीपा
८० प्राणभृत्तो जीवान्बिभर्त्ति पुष्णाति॥ किंभूता॥ खलमालिनी धान्यराशिवती॥ ऊर्व
रा सर्वसस्यानां संपात्॥ तां ध्रुवां स्थिरां अस्मिन्कर्मण्युपह्वये॥ उपहूता च सा मे
मम अनपायिनी दुःखध्वंसिनी भवतु॥ तस्यै स्वाहा॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सी
तायै यज्ञायै शमायै भूत्याऽइति॥ सीतायाऽइतिचतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं स्थालीपा
केन चतस्र आहुतीर्जुहोति॥ अवयवलक्षणा षष्ठी स्थालीपाकस्येति॥ मंत्रव
त्प्रदानमेकेषाऽस्वाहाकारप्रदानाइति श्रुतेः एकेषामाचार्याणां मते मंत्रवत्प्र
दानं॥ यथामंत्रं होमो न तु स्वाहाकारेण॥ कुतः॥ स्वाहाकारप्रदानाऽइति श्रुतेः॥
श्रुतौ हि जुहोतीनां स्वाहाकारप्रदानता श्रूयते॥ इदं तु स्मार्त्तं कर्म॥ न तु वषट्कारे ८०

णवा स्वाहाकारेण चा देवेभ्यो नं प्रदीयत इति सामान्येनोक्तेरत्रापि तत्प्रवर्त्तेतामिति
चेत्॥ न चात्र वषट्कारप्रवृत्तिः पाक्षापुरोनुवाक्यवत्ते च वषट्कारश्रवणं॥ तस्य ह
मा टास्वाहाकारोप्यत्र न प्रवर्त्तते॥ विनिवृत्तिः॥ द्वयोरूपस्य मंत्रवत्प्रदानमि
त्यस्य विनिवृत्तिर्निरासः॥ स्मार्त्तेपि कर्मणि स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवो
कसां॥ हंतकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजामिति कात्यायनस्मृतेर्विधा
नात्॥ सीतायज्ञे चेत्यतिदेशादस्मिन्नवसरे लांगलयोजनदेवताभ्यस्तदुत्तोपात्ते
न स्थालीपाकेन होमः॥ स्थालीपाकहोमाधिकारात्॥ ततः स्विष्टकृदादि। स्तिरणा
शेषकं चेषु सीतागोपभ्यो बलिं हरति पुरस्तादेव तउ आसते सुधन्वानो निषङ्गि
णः॥ ते त्वा पुरस्ताद्गोपायंत्वंप्रमत्ता अनपायिनो नमएषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. ॥ अग्नेः परिस्तरणे च ये कुशास्त्री हिंसस्यमि श्रापवसस्यमि श्रावा शेषभावं अं॥ भा संप्रा
२१ प्रास्तरणं बरकुशे प्रास्तनानित्ते सुवलिं हरन्ति॥ सीता गोप्तृभ्यः॥ सीता लांगलपद्धतिर्गो
पायंति पालयंतीति ये ते सीतागोप्तारस्तेभ्यः॥ तत्र पुरस्तात्प्राच्यां ये त आसत इति मंत्रे
ण॥ मंत्रार्थः॥ हे सीते ये देवाः सुधन्वानः॥ शोभनधनुष्मंतः॥ निषंगिणः सन्दशी
र॥ ते त्वं पुरस्तात् येऽ आसते तिष्ठंति ते त्वां पुरस्तात्प्राच्यां दिशि गोपायंतु॥ रक्षं
तु। किंभूताः॥ अप्रमत्ताः सावधानाः॥ अनपायिनः॥ कष्टहराः॥ अहं चैषां नम
स्करोमि॥ बलिमेभ्यो हरामि ददामि॥ अथ दक्षिणतो निमिषा वर्मिणःऽ आसते
। ते त्वा दक्षिणतो गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नमऽ एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो ८१
हरामीममिति। अथ पुरस्ताद्बल्यनंतर अग्नेर्दक्षिणपार्श्वे कुर्वे सुबलिं

६

हरन्ति॥ अनिमिषा इति मंत्रेण मंत्रार्थः॥ येऽ अनिमिषाः निमेषरहिताः॥ वर्मिणः सन्नद्धाः
॥ शेषं पूर्ववत्॥ अथ पश्चाद्भुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनंकुरिः॥ ते त्वा पश्चार्थे
द्गोपायंत्वप्रमत्ताऽ अनपायिनो नमऽ एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति॥ अथ अ
तः पश्चिमायां दिशि आसुव इति बलिं ददाति॥ मंत्रार्थः॥ आसमंताद्भूषाः॥ तानेवा
ह॥ भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनंकुरिरित्येवंनामानः शेषं व्याख्यातं॥ अथोत्तरतो भामा
वायुसमा जवे॥ ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽ ध्वनि गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो न
मऽ एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति॥ अथैषमुत्तरपार्श्वे बलिं ददाति॥ भी
मा इति मंत्रेण॥ मंत्रार्थः॥ भीषणाः जवे वेगे वायुना समास्तुल्याः॥ क्षेत्रे खले गृहे
अध्वनि वा वर्तमानं त्वां गोपायंतु॥ शेषं समानं॥ प्रकृतादन्यस्माद्दृष्ट शेषेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. च पूर्ववद्बलिकर्म॥ प्रकृतात्प्रधानयागदेवतासंबंधिनः स्थालीपाकादन्योपःसिद्धो
८२ गृहीतश्चरुरस्तस्मात्स्थाल्याद्येनाद्यशेषेण च पूर्ववत्तदिंद्रपर्जन्यादिभ्यो लांगलयो
जनदेवताभ्यो बलिहरणं कार्यं॥ क्षिप्रश्रेयपतिरन्नाच स्थितानि॥ तत्र क्षिप्रयो भार्यादि
का उपायपतेरनबलिहरणं कुर्युरिंद्रादिभ्योऽन्येभ्यश्च क्षेत्रपालादिदेवताभ्योऽदृष्टव्य
वहारेण कृतः॥ आचरितात्प्राचीनाभिः कृतत्वात् बलिकर्मणः। संस्थिते कर्म
णि ब्राह्मणान्भोजयेद्ब्राह्मणान्भोजयेत॥ समाप्ते सीतायज्ञे बल्यंतं तदंते ब्राह्म
णान्भोजयेदिति व्यासः कांडसमाप्तिसूचनार्थः॥ इति श्रीसखाराममनात्मजवृ
क्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे सप्तदशी कंडिका॥ अथ पदार्थ
क्रमः॥ तत्र मत्प्रयोगो मार्गादि॥ उक्ते देशे आवसथ्याग्नेः स्थापनं॥ तत्रहोमवे ८२

शनादिदक्षिणांतं देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सीतायज्ञकर्माहं करिष्ये॥
सत्यमिध्मेदं भैरग्नेः परिस्तरणं॥ एवं चरुः श्रप्यते॥ अपरः सिद्धएव तंडुलानंत
रं आसादनीय॥ द्वुपकल्पनीयानि॥ बलिपटलकं॥ शूर्पादिवेणवं पात्रं कुल्माषोद
नपुक्तं बलिपटलकमित्युच्यते॥ तंडुलोत्तरं सिद्धचरोः प्रोक्षणं॥ आज्यभागांतेयं
चाहुतयः॥ पृथिवी द्यौ०॥ इदमिंद्राय॥ १॥ यन्मे कि०॥ इदमिंद्राय॥ २॥ संपत्ति०॥ इद
मिन्द्राय॥ ३॥ यस्याभावे०॥ इदमिंद्रपत्न्यै॥ ४॥ अश्वावती०॥ इदं सीतायै॥ ५॥ प्र
कृतचरुणाहुतिचतुष्टयं॥ सीतायै स्वाहा॥ १॥ शमायै०॥ २॥ एवं त्यागाः॥ ततः सि
द्धचरुणा लांगलयोजनदेवताभ्यो होमः॥ इंद्राय०॥ १॥ पर्जन्याय॥ २॥ अश्विभ्यां०॥ ३॥ म
रुद्भ्यः॥ ४॥ उदलाकाश्यपाय॥ ५॥ स्वातिकार्यै॥ ६॥ सीतायै०॥ अनुमत्यै०॥ स्विष्ट

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.भ. कृदुभयोः॥महाव्याहृत्यादिदक्षिणांतं॥प्रतिदिशं प्रदक्षिणां पुरस्तान्त्र्य मंयेन
८३ इतिप्रस्तिमंत्रं वलिचतुष्टयप्रदानं॥नागाः॥इदं सुघन्वभ्यो निबंतिभ्यः॥१॥इद
मन्त्रिषेभ्यो वर्मिभ्यः॥२॥इदमामर्भ्यः प्रभभ्यो मरत्नै भूम्ये पाक्ष्येर्यै प्रपुनं कुर्ये०३॥
इदं भीमाभ्यो वायुसमजवेभ्यः॥चत्वारस्यच मिश्रणां॥तेनलं गन्धपोजन देव
तोभ्यइं इद्रिभ्यो नुमन्संतेभ्यो वलिहरणं॥ततो बलिपटलकेन क्षिपश्चवालि
हरणं कुर्युरिं द्रोद्रिभ्यो न्येभ्यश्च क्षेत्रपालादिदेवताभ्यो वृद्धाचारेण॥ ॥ततो
ब्रह्मराजयभोजनम्॥इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीमहायाज्ञिकदीक्षि
तवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये सीतायज्ञे पदार्थक्रमः समा
प्तः॥ द्वितीयकाण्डं च समाप्तम्॥ ॥ ॥ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts